

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΤΟΣ Η' • ΑΡΙΘΜ. 79 • ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1985 • ΤΙΣΡΙ 5746

בי נר מצודה ותרה אור

«Διότι λύχνος εἶναι ἡ ἐντολή καὶ φῶς ὁ νόμος»,
(Παροιμ. 6:23)

Παλιά 'Ιερουσαλήμ — έλαιογραφία Reuven Rubin 1925.

Οί σχέσεις μεταξύ 'Ιουδαϊσμού καί Χριστιανισμού

Οί απόψεις του 'Ακαδημαϊκού - Καθηγητού κ. ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗ

Σέ έπιστολή του προς τό Κεντρικό 'Ισραηλιτικό Συμβούλιο ό 'Ακαδημαϊκός - Καθηγητής κ. Κων. Γ. Μπόνης, Πρόεδρος τής 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας, άναφέρει:

Κύριε Πρόεδρε,

«Παρακολουθώ μετά μεγίστου ένδιαφέροντος όλα τά δημοσιεύματα τών αξιόλογων περιοδικών «'Ισραηλιτικά Νέα» καί «Χρονικά», έκ τών οποίων καί διδάγματα καί πνευματικές καί θρησκευτικές ώφελείας καρπούμαι. Θά ήθελα νά είχα τήν δύναμιν ώστε νά επιδράσω όχι προς ένωσιν, όπως προσπάθειαι καταβάλλονται υπό τής Οίκουμενικής Κινήσεως προς ένωσιν τών χριστιανικών 'Εκκλησιών, αλλά προς άδελφοποίησιν τής Μιάς Χριστιανικής 'Εκκλησίας μετά τής 'Ισραηλιτικής — τής 'Εβραϊκής Θρησκείας, τής Μητρός όλων τών χριστιανών. Τό μόνον πού ήμπορούμεν οί μορφωμένοι καί μάλιστα οί θεολόγοι έπιστήμονες είναι νά εξαίρουμεν τήν 'Αγάπην, ήτις άποτελεϊ και τήν Ούσίαν του 'Ενός άληθινού Θεού. Νά αποφεύγομεν δέ κάθε τι πού υποθάλπει τάς άντιθέσεις, τάς μισαλλοδοξίας καί τάς συγχρόνους ή έκ του παρελθόντος άντιρρητικός, άκόμη καί έχθρικός τάσεις. 'Η οίκουμει-

κότης του Χριστιανισμού δέν είναι πρωτογενής. Προηγείται ή του Μωυσέως διακήρυξις τής Μονοθεϊστικής Θρησκείας οίκουμενικής σήμεραν άποδοχής. Λυπούμαι διότι ούτε τόν χρόνον έχω, άλλ' ούτε καί τήν έκ τής ηλικίας μου όριακήν πίεσιν διά νά αναλάβω διά τής γραφίδος τήν άδικαιολόγητον ιστορικήν πολεμικήν τών Χριστιανών συγγραφέων κατά τής Θρησκείας τών 'Εβραίων, έξ ής έγεννήθη καί διά τής όποίας ήνδρώθη καί έξηπλώθη ό Χριστιανισμός.

Πιστεύσατέ με, Κύριε Πρόεδρε, ότι άγρυπνώ πολλάκις, άναζητών τούς λόγους διά τούς όποίους οί Χριστιανοί συγγραφείς άντετάχθησαν εις τήν 'Εβραϊκήν Θρησκείαν, έν ή καί δι' ής έγεννήθησαν καί άνετράφησαν καί τήν όποιαν κατά βάσιν άνεγνώρισαν καί άναγνωρίζουν. Πάντως, τό γε νύν, τουτο εύχομαι. Τήν αποφυγήν άναξέσεως άντιπαλαμμένων καί έχθρικών πολλάκις διαθέσεων. 'Αμοιβαία κατανόησις καί ύπέρ πάντα 'Αγάπη, φέρουν τήν συμφιλίωσιν, τήν μόνην όδηγοῦσαν εις τήν άδελφοποίησιν, πέραν τών δογματικών διαφορών».

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Σύγχρονο Βιτρώ μέ τήν επάφωτη λυχνία. "Έργο του Hechel Scholmo.

Χάρτης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τόν 12^ο αιώνα, όπου δείχνει τά σημαντικότερα κέντρα εγκαταστάσεως Έβραίων.

‘Η οικονομική θέσις τῶν ‘Εβραίων στήν ‘Ελλάδα

‘Από τήν ἰδρυση τοῦ Βυζαντίου μέχρι τόν 16^ο αἰ.*

‘Υπό τοῦ Δρος Λ.Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ, Καθηγητοῦ ΑΒΣΠ

Αἱ πηγαί σχετικῶς μέ τήν Ἱστορίαν τῶν ‘Εβραίων ἐν ‘Ελλάδι σπανίζουσι, ἰδιαιτέρως δέ ὅσον ἀπομακρυνόμεθα εἰς τό βάθος τοῦ χρόνου. Εἶναι γνωστόν ὅτι οἱ ‘Εβραῖοι εἰς τήν Βυζαντινὴν Αυτοκρατορίαν ἀπῆλθον ἐλευθερίῳ, αἰτίνες ἦσαν εἰς αὐτοὺς ἀγνωστοί εἰς τήν Δύσει ἔνεκα τῆς ἐναντίον των στάσεως τῆς Παπικῆς ‘Εκκλησίας, ἡ ὁποία τοὺς ἐχθρεύετο ὡς σταυρώσαντας τόν Χριστόν, ὡς ἂν ὁ Χριστός νά μὴν ἦτο ‘Εβραῖος καὶ ὁλοι οἱ ‘Εβραῖοι νά ἦσαν ὑπεύθυνοι διὰ τό μαρτύριόν του.

Ἡ Παπική ὁμῶς ‘Εκκλησία δεχομένη τήν κατὰ τῶν ‘Εβραίων θεϊάν κατάραν (!) προέτρεψε — ὡς ἔχουσα ἐπιρροήν καὶ ἰσχύν καὶ ἐπὶ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας — διὰ τήν διοργάνωσιν τῶν γκέτο παραλλήλως μέ παντοειδεῖς διώξεις καὶ ἀπανθρώπους ταλαιπωρίας, αἰτίνες ὅχι μόνον τοὺς ‘Εβραίους ἀφαντάστως κατετυράννησαν, ἀλλὰ καὶ χριστιανικά κράτη, ὡς λ.χ. ἡ Ἰσπανία καὶ ἡ Γαλινοτάτη, ἀπεγυμνώθησαν τῆς οἰκονομικῆς αὐτῶν δραστηριότητος¹.

***

Οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων ἐπέδειξαν ἰδιάζουσαν εὖνοιαν εἰς τὰ κοινότηας τῶν ‘Εβραίων ἐπιτρέψαντες καὶ τήν μετ’ αὐτῶν ἐμπορίαν, κατὰ δέ τοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους ἀφῆσαν τούτους νά διαβιοῦν ἡσυχῶς καὶ νά ἀπολαμβάνουν μάλιστα καὶ ὀρισμένων προνομίων².

Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου ἐπέτρεψαν τήν ἐγκατάστασιν ‘Εβραίων ἀνά

τά διάφορα μέρη τῆς ‘Ελλάδος διὰ νά ἀνθίσουν κοινότητες τούτων εἰς Παρνασσόν, Θεσσαλονίκην, Κωνσταντινούπολιν, Σπάρτην, Χαλκίδα, Κύπρον, Κέρκυραν, Τήνον,

* J. Juster: *Les Juifs dans l'Empire Romain*, (Paris, 1914), vol. 1 - 11. Στ. Ξανθουλίδης: *Οἱ ‘Εβραῖοι ἐν Κρήτῃ ἐπὶ ‘Ενετοκρατίας* («Κρητικὴ Στόα», Ἡράκλειον 1909) - Ν. Βέη: *Οἱ ‘Εβραῖοι τῆς Λακεδαιμόνος καὶ τοῦ Μυστρά*, «Νουμάς», τομ. Γ', No 166, 1905 - Α. Ἀνδρεάδης: *Οἱ ‘Εβραῖοι ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει*, «Ἔργα» 1, σελ. 609, κ.ἐπ. τοῦ ἰδίου, *Les Juifs et le fisc dans l'Empire Byzantin*, «Ἔργα» 1, σελ. 629 κ.ἐπ. S. Krauss: *Studien zur Byzantinisch-jüdischen Geschichte*, (Βιέννα 1914) - I. Noiret: *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 A 1485* (Paris, 1891) - M. Levy, *Revue des études juives* (Paris, 1893) - I. Ρωμανοῦ: *Ἡ ἐβραϊκὴ κοινότης τῆς Κερκύρας* ('Εστία, 1891) τομ. 1, No 24, 25. Ἐπίσης γενικότερον ἐπὶ τοῦ θέματος εἰς τὰ ἔργα τῶν: S Borsari: *Studi sulle colonie Veneziane in Romania nel XIII secolo* (Napoli, 1966) - C.N. Sathas: *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age*, (Paris, 1880 - 1890) - F. Thieriet: *La Romanie vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation de la colonie coloniale vénitienne (XII - XV siècles)*, (Paris, 1959) - D. Jacoby: *La féodalité en Grèce médiévale. Les assises de la Romanie, sources, applications et diffusion* (documents et recherches sur des pays Byzantins Islamiques et Slaves et leurs relations commerciales au Moyen Age) (Paris - La Haye 1971), L. Houmanidis: *Staatwirtschaft und Handel in Byzanz* ("Scripta meriaturae", No 1/2 1971 - 72).

Ἡ οικονομική θέσις τῶν Ἑβραίων στήν Ἑλλάδα

Μύκονον καί Κρήτην, ἰδίᾳ εἰς τὰς ἐν λόγῳ νήσους ἀπό τοῦ 13ου αἰῶνος. Ὁ Ἀνδρέας Ἀνδρεάδης προκειμένου περὶ τῆς Κρήτης παρατηρεῖ ὅτι τὰ ἑβραϊκὰ ὀνόματα εἰς τὴν νῆσον δὲν ἀνεφύοντο εἰς τόπον προελεύσεως, ὡς τοῦτο συνέβαινε παρὰ τοῖς Ἑβραίοις, ὥστε νὰ μὴ θεωρηθῇ ὡς συμπτωματική ἡ παρουσία των ἐν αὐτῇ. Ὁ Ἀνδρεάδης προσέτι βασιζόμενος εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ ραββίνου Βενιαμὶν Τουδέλα, ὁ ὁποῖος ἐπισκεφθεὶς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἶδε εἰς τὴν συνοικίαν Στενοῦ ὄχλον ὑβρίζοντα καὶ προπηλακίζοντα τοὺς Ἑβραίους, ὑπεστήριξεν ἀντιθέτως ὅτι εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ καθ' ὅλους τοὺς χρόνους οἱ Ἑβραῖοι ἀπελάμβανον ἐλευθεριῶν³. Τοῦτο δὲ εἶναι ὀρθόν, διότι ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν χρόνον μόνον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφοριῶν οὗτοι ἐδιώχθησαν καὶ ὑπέστησαν τὰ πάνδεινα.

Διὰ δὲ τὴν στάσιν τῶν βυζαντινῶν ἐναντὶ τῶν Ἑβραίων ἐπὶ πλεόν, ὁ Τουδέλας ἐθεώρησεν τὴν ὑπ' αὐτῶν κατεχομένην συνοικίαν ὡς γκέτο, ἐνῶ εἶναι γνωστὸν ὅτι ἰδίαν συνοικίαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κατεῖχον καὶ οἱ Πισάται, οἱ Ἀμαλφίτανοί, οἱ Ἑνετοὶ κ.ἄ. ἥτο δὲ ἡ τοιαύτη κατοχὴ συνοικίας προνόμιον παραχωρηθέν εἰς τοὺς ξένους ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων (Περὶ τούτων εἰς Λ.Θ. Χουμανίδη: *op. cit.* σελ. 310, 314). Καὶ σήμερον, ὅμως, οἱ Ἑβραῖοι διακατέχονται ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς συμβιώσεως εἰς ἰδίαν αὐτῶν συνοικίαν. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Τουδέλα ἀναφερόμενον ὑβρισμὸν καὶ προπηλακισμόν τῶν Ἑβραίων, ἦτο ἐν μεμονωμένον γεγονός, ὡς εἶναι γνωστὸν, συνήθως δι' ὑβρεῶν λούονται οἱ διαπληκτιζόμενοι περιλαμβανόντες εἰς αὐτὰς οἰκογενεῖας, κοινότηας, τόπους ἐτι καὶ ἐθνότητας. Προκειμένου ὅμως περὶ Κρήτης, ὁ ἴδιος ταξιδιώτης ἐπισκεφθεὶς τὴν νῆσον (1250) παρατήρησεν ὅτι ὑπῆρχε τοιαύτη ἐλευθερία διὰ τοὺς Ἑβραίους, ὥστε αὐτὴ διέβρωσε καὶ τὴν ἰδίαν αὐτῶν θρησκείαν. Οὗτοι - ὡς λέγει ὁ Ἑβραῖος Ραββίνος — προσήρχοντο ἐνώπιον χριστιανικῶν δικαστηρίων καὶ ἀπέφευγον ἐτι καὶ τὸ τελετουργικὸν των λουτρῶν, ἐνῶ δὲν ἦσαν τακτικοί εἰς τὴν Συναγωγὴν καὶ περιεδιάβαζαν ἀνά τὰς πλατείας, τοὺς κήπους, ἢ ἐπεδίδοντο εἰς θαλασσίους περιπάτους φλυαροῦντες⁴. Ὅταν, ὅμως, οἱ Ἑνετοὶ κατέλαβον τὴν νῆσον, τὰ πράγματα μετεβλήθησαν. Τὸ ἔτος 1412 οἱ Ἑνετοὶ διέταξαν τὸν Ρέκτορα Ρεθύμνου (Νομάρχην) νὰ κλείσῃ τὴν Συναγωγὴν, ἢ ὅποια διὰ νὰ ἐπαναλειουργήσῃ ἐπρεπε νὰ καταβάλλῃ εἰς αὐτοὺς 800 ὑπέρπυρα, προσέτι δὲ τοῦ ἐζήτησαν νὰ περιορίσῃ τοὺς Ἑβραίους εἰς ἰδίαν αὐτῶν ἀγορὰν ὡς τοῦτο συνέβαινε εἰς Χανιά καὶ Χάνδακα — εἰς τὴν ὁποίαν ἐπρεπε νὰ μεταφερθοῦν καὶ τὰ καταστήματά των καὶ αἱ ἀποθήκαι των⁵. Τὸ δὲ ἔτος 1423 τὰ σχετικὰ ταῦτα διατάγματα περιέλαβον ἀπάσας τὰς ἐν τῇ Αὐτοκρατορίᾳ ἐνετικές κτήσεις. Εἰς ταύτας περιλαμβάνετο καὶ ἡ Ἐπτανήσος, καθὼς καὶ αἱ ἐν Πελοποννήσῳ κοινότητες τῶν ἐν Μεθώνῃ, Κορώνῃ, Μονεμβασίᾳ, Ναυαρίνῳ, Πάτρᾳς, Ναύπλιον καὶ Ἄργος.

***

Οἱ Ἑνετοὶ εἰσελθόντες εἰς τὸν βυζαντινὸν χώρον μετέφερον καὶ τὰ ἦθη των, τὰ ἔθιμά των, τὴν γλῶσσαν των, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν δέσμιν των φεουδαλικῶν των νόμων (Assises). Οὕτω εἰς τὰ μέρη τὰ ὁποῖα ἤδη ἀνεφέραμεν συναντῶμεν τὴν χρῆσιν τῶν ὀρων φέουδον (feudo), φεουδάρχης (feudarcha) ὡς ἐπίσης καὶ ἐτέρους ὀρους ἀναγομένους εἰς τὴν ἱπποσύνην (vassallite, vassalagio).

Εἰς Κέρκυραν ἡ νῆσος κατενεμήθη εἰς βαρωνεῖας μέ ἐπικυριαρχίαν ἐπὶ τῶν μικρῶν ἰδιοκτητῶν, ἐνῶ οἱ Ἑβραῖοι διεβίουν κανονικῶς μολοντόι πρὸς ἐξασφάλισιν των, ἀπὸ πιθανὴν ἀπὸ μέρους των Ἑνετῶν διώξιν, πολλοὶ τούτων ἔλαβον ἑλληνικὰ ὀνόματα⁶.

Ὡς ἤδη ἐπὶσημάνθη, ἡ εἰσβολὴ τῶν Σταυροφόρων εἰς τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν ἐσήμαινεν καὶ τὰς διώξεις τῶν Ἑβραίων, παρὰ τὴν συμπαράστασιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία οὐδέποτε προεκάλεσε δεινὰ εἰς τοὺς Ἑβραίους. Παράδειγμα τῆς τοιαύτης στάσεως τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἶναι καὶ ἡ ἐγκύκλιος τὴν ὁποῖαν ἀπηύθυνε ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης τὸ ἔτος 1568 πρὸς τοὺς ἐν Κρήτῃ ὀρθοδόξους ἕνεκα παραπόνων τῶν Ἑβραίων πρὸς αὐτόν. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ συμπεριφορὰ αὐτῇ ἐνίων Ἑλλήνων ὀφείλετο εἰς τὴν ἐπ' αὐτῶν ἐπίδρασιν τῆς Καθολικῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας, οἱ δὲ Ἑβραῖοι ἐπεζητήσαν τὴν συμπαράστασιν τοῦ Πατριαρχείου ἐκ φόβου μήπως τὰ μεμονωμένα ἐπεισόδια ἐπεκτείνοντο εἰς κατ' αὐτῶν διώξεις.

Ἐν πάσει περιπτώσει, ἡ ὡς ἂν ἐγκύκλιος ἐγραφεν τὰ ἑξῆς: «Τοῦτου χάριν ἡ μετριότης ἡμῶν γράφουσα ἀποφαίνεται ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἵνα ὅσοι τῶν χριστιανῶν τὰ τοιαῦτα ποιοῦσιν καὶ συκοφαντίας ἀδίκως ρίπτουσιν κατ' αὐτῶν ἐπὶ ζημίᾳ καὶ ἀπωλείᾳ αὐτῶν ἀδίκω καὶ παραλόγῳ, ὅσοι μὴ ἀρκοῦμενοι τῇ κρίσει τῶν ἐνδοξοτάτων αὐθεντῶν ἐν τῇ ἀδίκῳ θεωρίᾳ αὐτῶν ὁρμῶσιν αὐθαδῶς καὶ ἀνυποστόλως καὶ χεῖρας αἵρουσι κατ' αὐτῶν, οἱ τοιοῦτοι ὑπάρχουσιν ἀφορισμένοι ὑπὸ Θεοῦ Παντοκράτορος καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι καὶ μετὰ θάνατον ἄλυστοι· ἡ γὰρ ἀδικία καὶ συκοφαντία καθ' οὗ ἂν παραχθεῖ καὶ τελεσθεῖ ἀδικία ἐστὶ, καὶ οὐκ ἐστὶ ποτε τὸν ἀδικούντα εἶναι ἀνεύθυνον ἐκ τοῦ προφασίζεσθαι ὅτι ἐτερόδοξον ἠδίκησε καὶ οὐκ εὐσεβῆ, ἐπεὶ καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν Εὐαγγελίοις μηδένα φησὶ διασεισθε μηδὲ συκοφαντήσητε, μὴ διαχωρίζων πάντως μηδὲ χώραν διδούς τοῖς εὐσεβεῖσιν ἀδικεῖν τοὺς ἀλλοτρίοφρονας»⁷.

***

Δέον ἐπίσης νὰ ληφθῇ ὑπόψιν ὅτι οἱ Ἑβραῖοι Ραββίνοι καὶ ὁ ἐν Θράκῃ δρᾶσας διδάσκαλος τοῦ Πλήθωνος Γεμιστοῦ Ἑβραῖος φιλόσοφος Ἐλισσαῖος ὁπωσδήποτε ἐσπείραν τὸν σπῆρον γεφυρώσεως τῆς μεταξὺ ὀρθοδόξων Χριστιανῶν καὶ Ἰσραηλιτῶν θρησκευτικῆς ἀνοχῆς. Κατὰ συνέπειαν οἱ Ἑβραῖοι ἐν Βυζαντίῳ εὐρίσκοντο εἰς πολὺ καλυτέραν μοίραν ἀπὸ ἐκείνης τῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ὅταν, ὅμως, οἱ Σταυροφόροι, ὡς λεηλάται καὶ ἄγρια θηρία κατέλαβον τὴν βασιλεύουσαν καὶ ἐθρυμμάτισαν τὸ Βυζαντινὸν κράτος, τότε τὸ ὑφιστάμενον κλίμα ἐναντὶ τῶν Ἑβραίων μετεβλήθη. Ἀφοῦ ἐδήλωσαν τὴν συνοικίαν των οἱ Σταυροφόροι τοὺς ἐπέβαλον παντοίας ταπεινώσεις, πλὴν τῶν πυρκαϊῶν καὶ τῶν θανάτων διὰ νὰ ἀρχίσουν μετὰ τῶν καθολικῶν ἱερέων ἐν τὸν κατ' αὐτῶν προπαγάνδαν. Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς ὀρθόδοξοι τινὲς ἱερεῖς καὶ πολῖται ἐπηρεάσθησαν δυσμενῶς κατὰ τῶν Ἑβραίων, ὥστε τινὲς τούτων νὰ προβοῦν καὶ εἰς πράξεις ἐναντίον Ἑβραίων, τὰ τοιαῦτα ὅμως γεγονότα ἦσαν ἀσήμαντα καὶ κατ' ἀριθμὸν⁸. Πιθανόν εἰς τινὰς περιπτώσεις καὶ εἰς ὀρισμένας περιοχὰς τοῦ Βυζαντίου νὰ παρετηρήθησαν ἔκτοτε τοιαῦτα ἐπεισόδια, ὅμως, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἦσαν ταῦτα σπάνια καὶ μικρὰς ἐκτάσεως.

Ἡ Κρήτη συγκεντρώνουσα Ἑβραίους κατὰ τὴν διάρ-

Ἡ οικονομική θέσις τῶν Ἑβραίων στήν Ἑλλάδα

κειαν αἰώνων, ὄχι μόνον ἀπό χώρας τῆς Μεσογείου, ὡς ἡ Ἰταλία καί ἡ Ἰσπανία, ἀλλά καί ἀπό τήν Γερμανίαν πα-
ρειχεν ὡς ἡδη ἐλέχθη, εἰς αὐτοῦς σημαντικές ἐλευθε-
ρίας. Ὁ 14ος αἰὼν φαίνεται πῶς εἶναι καί ἡ χρονική πε-
ρίοδος κατά τήν ὁποίαν προσελκύσθησαν εἰς τήν νήσον
οἱ περισσότεροι Ἑβραῖοι ἐκ Σικελίας καί Καταλωνίας⁹.
Ἐκ διαφόρων συμβολαίων μισθώσεως ἐργασίας ἡ ἄλ-
λου ἀντικειμένου συμβολαίου συναντῶμεν ὀνόματα Ἑ-
βραίων διά νά συμπεράνωμεν περί τοῦ ἀριθμοῦ τούτων
ἐν Κρήτῃ ἐχόντων μάλιστα καί σημαντικήν θέσιν εἰς τήν
οἰκονομίαν τῆς Μεγαλονήσου,¹⁰ πλείστοι ὅμως τούτων
διεβρώθησαν ἀπό πλευράς ἡθῶν, γλώσσης, ἐτι καί θρη-
σκευίας ὑπό τῶν Ἑλλήνων. Ἡ τοιαύτη διάβρωσις εἰς
τούς Ἑβραίους παρατηρεῖται ἰδιαίτερως κατά τήν ὑπό
τῶν Ἑνετῶν κατοχήν τῆς Κρήτης, ὅποτε οἱ Ἑβραῖοι ἀνε-
ζήτησαν καταφύγιον εἰς ἑλληνικά ὀνόματα καί προέβη-
σαν εἰς ἐπιγαμιαίας σχέσεις μετὰ τῶν Ἑλλήνων φροντί-
ζοντας ἅμα νά προσαρμοσθοῦν εἰ δυνατόν εἰς νοοτρο-
πίαν, ἥθη καί συμπεριφοράν πρὸς αὐτούς. Οὕτως, ὅπως
ἐν Κρήτῃ τὸ ἴδιον καί ἐν Πελοποννήσῳ, ἀλλά καί εἰς ἕτε-
ρα μέρη τῆς Αὐτοκρατορίας, Ἑβραῖοι καλοῦνται Καψά-
λης, Ραφαήλ, Νομικός, Μπενιζέλος, Πίντος, Κορές, Ἀλι-
φέρι κ.ά. Τινές δέ τούτων ἐγκατέλειψαν καί τήν θρη-
σκείαν τῶν πατέρων τους, ἐνῶ Ἑβραῖοι ἔφεραν χριστι-
ανικά ὀνόματα ὡς: Εἰρήνη, Ἀναστασία, κ.ά.¹¹ Περὶ τούτων
δὲ πληροφοροῦμεθα καί ἐξ ἐγκύρων ἱστορικῶν πηγῶν,
ὡς τοῦ Ἀνδρεάδη, ὁ ὁποῖος μνημονεύων τήν Συνθήκην
μεταξὺ Ἀλεξίου Καλλέργη καί Jesaya ἀναφέρει ὅτι εἰς
τὴν ὁρῶν τῆς ἡτῆς ὁ ὑπὸ τοῦ Καλλέργη τεθείς «Οἱ Ἰου-
δαῖοι νά ἡμποροῦν κατοικεῖν ὅπου θελήσωσιν»¹².

Ὁ Ἀνδρεάδης ἐπίσης μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ Τουδέ-
λας κατά τήν ἀνά τήν Ἑλλάδα περιήγησίν του συνήντη-
σε Ἑβραίους μέ ἑλληνικά ὀνόματα, τινες τῶν ὁποίων μᾶ-
λιστα ἔλαβον καί ὀνόματα ἐκ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς
Μυθολογίας, ὡς λ.χ. ὁ πρόεδρος τῆς κοινότητος Λευκά-
δος (Ἄρτης), ὁ ὁποῖος ὀνομάζετο Ἡρακλῆς¹³.

Οἱ Ἑνετοὶ πάντως, καθὼς καί οἱ λοιποὶ κατακτητὰι Ἀ-
τίνιοι, ἐπεζήτησαν τὸ «διαίρει καί βασιλευε» μεταξὺ Ἑλλή-
νων καί Ἑβραίων διό καί ὑπενόμευον συνεχῶς τήν μετα-
ξὺ των προσέγγισιν διὰ τῆς ὑποχθονίου προπαγάνδας
των. Κατὰ τήν ὑπὸ Τούρκους δουλείαν οἱ κατακτητὰι δὲν
υστέρησαν εἰς τὴν πολιτικὴν ταύτην. Διό καί ὅταν ὁ Μέ-
γας Βεζύρης Μπεντερλή - Ἀλῆ Πασᾶς ἰδὼν Ἑβραίους
μεταξὺ τοῦ πρό της Πύλης τοῦ Πατριαρχείου συγκεν-
τρωμένου ὄχλου προέτρεψεν καί διέταξεν αὐτοὺς νά ρί-
ψουν εἰς τήν θάλασσαν τὸν «ἀπαγχονισθέντα κοινὸν ἐ-
χθρόν» πατριάρχην Γρηγόριον Ε'. Καί μόνον τρεῖς Ἑ-
βραῖοι ἐκ τοῦ πλήθους ἐκείνου συνήργησαν εἰς τὸ μακά-
βριον ὅσον καί ἀκατανόμαστον τοῦτο κακούργημα¹⁴.

Οἱ Ἑνετοὶ ὅμως, δὲν ἠρέκασθησαν μόνον εἰς τήν θρη-
σκευτικὴν καί πολιτικὴν κατά τῶν Ἑβραίων προπαγάν-
δαν, ἀλλὰ ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι οὗτοι ἐσταύρωσαν τὸν Ἰ-
ησοῦν ἔθεσαν χεῖραν καί ἐπὶ τοῦ πλοῦτου των. Ὁ Ἰσαὰκ
Λεβὺ (op. cit.) ἀναφέρει ὅτι ἡ Γαληνοτάτη δὲν ἐδίστασε
θεμιτῶς καί ἀθεμίτῶς νά ἐπωφεληθῇ τῆς παρουσίας τῶν
Ἑβραίων. Οἱ Ἑνετοὶ δὲ πλὴν τῶν παντοίων τρόπων ἀλ-
λοτριώσεως τοῦ πλοῦτου τῶν Ἑβραίων ἐπέβαλον καί ἀ-
ναγκαστικά δάνεια (1410, 1413, 1414, 1416, 1421) ἀξίας
2.000 σκούδων, τὸ δὲ 1447 τὸ ποσὸν τοῦτο ἀνηλθεν εἰς
τήν τάξιν τῶν 5.000 σκούδων διὰ νά ἀνέλθῃ τὸ ἔτος 1452
εἰς 30.000 σκούδα καί νά κατέλθῃ εἰς 1.000 σκούδα τὸ
1464.¹⁵ Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς παρετηρεῖτο καί μετα-
κίνησις τοῦ ἑβραϊκοῦ πληθυσμιακοῦ στοιχείου, τὸ ὁ-

Μένγκελε

Γυμνά κι ἀπέλπιδα κορμιὰ μιλοῦσαν γλώσσα ρί-
γους

Μάτια γεμάτα ἀπ' ἐκπληξη μιλοῦσαν γλώσσα πό-
νου

Καί στῶν ἀερίων τὸ θάλαμο παράδωκαν τὸ πνεῦμα
ὑστατο φόρο ἀφανισμοῦ πού γύρευε ὁ δεινάστης.

Καί Σὺ ἀπαίσιε Μένγκελε γιατρὲ δαιμονισμένε
Ἡ εὐαισθησία σου κουφὴ στὴ σιωπηλὴ κραυγῇ.

Πίστευε ἡ μαύρη σου ψυχὴ πῶς βρῆκεν εὐκαιρίαν
νά παίξει ρόλο θανάτου καί ρόλο ἀλχημιστή.

Σὰν κόρακας πού ὀρέγεται ψοφῆμα σ' ἐρμηιά
τὰ αἰμοβόρα σου ἐνστικτα γύρευες νά χορτάσεις.

Ἄλλοι σέ προσαγόρευαν ἄγγελο τοῦ θανάτου
Κι ἐγὼ λέω γεννήθηκες μέ σπέρμα τοῦ διαβόλου.

Ἡ ἀδιαντροπία σου ἀδίστακτη γιὰ δύο ἀδελφούλες
νά νου

πού ἔβαλες πάνω στὴ σκηνὴ γυμνές γιὰ νά γελά-
σεις

φιλοδοξία εἶχες τυφλὴ νά εἰρυνευθεῖς τὸν πόνο
μέ κείνο τὸ Σαρδόνιο τὸ μισητὸ τὸ γέλιο.

Ἡ ἱστορία στιγμάτισε τὸ ἔργο σου τὸ αἰσχρό.
Γίνεσαι τώρα ἀθάνατος σέ πάνθεον ἀνηθικών.

Ἐσὺ πού δὲν ἐδίστασες μέσα σέ κόλπους γυναικῶν
νά βάλεις — γιὰ ἓνα πείραμα — σπέρματα πηθί-
κων.

Εὐάγγελος Σουλτάνης

Θεσσαλονίκη

ΣΗΜ.: Ἐρέθισμα γιὰ νά γράψω τοὺς στίχους αὐτοὺς ἦταν ἡ φρι-
κτὴ ἱστορία πού δημοσιεύθηκε στὸ τεύχος 76 τοῦ περιοδικοῦ
«Χρονικά» (Ἀπριλίου - Μαΐου 1985) γιὰ τὸν γιατρὸ Μένγκελε.

ποῖον καθ' ὅλην τήν Αὐτοκρατορίαν ἀνῆρχετο εἰς 15.000
-20.000 ἀναλογούντων 2.500 διὰ τήν Κωνσταντινούπολιν
εἰς τήν ὁποίαν μετῆρχοντο κυρίως τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐμ-
πόρου καί μεταξουργοῦ, ἐνῶ εἰς τήν περιοχὴν τοῦ Πα-
νασσοῦ τὸ τοῦ γεωργοῦ¹⁶. Εἰς Θήβας καί Σπάρτην ἦσαν
ειδικευμένοι ἐργάται μετάξης καί πορφύρας εἰς δὲ τήν
Θεσσαλονικὴν ἔμποροι καί χειρωνακτεῖς¹⁷. Ὁ ὑπὸ τοῦ V-
olterra διδόμενος ἀριθμὸς τῶν κατοίκων τῆς Κρήτης ἀ-
νῆρχετο εἰς 192.000 - 725.000 ψυχὰς τῶν Ἑβραίων δὲ εἰς
3.000, ἥτοι τὸ ἑβραϊκὸν στοιχεῖον δὲν ἦτο
πολυάριθμον¹⁸. Κατὰ δὲ τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰῶνος ἐν τῇ
Κρήτῃ οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν μόνον 1.160, δεδομένου ὅτι ἀπὸ
τῆς 25ης Μαΐου 1389 οἱ Ἑβραῖοι ἐξαναγκάσθησαν νά
μεταναστεύσουν¹⁹.

Ἡδὴ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1344 ἡ συμπεριφορὰ τῆς Συγκλή-
του τῆς Γαληνοτάτης παρέμεινεν αὐστηρὰ ἐναντι τῶν
Ἑβραίων, ὅταν διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Σταυροφορίας
(1344 - 1345) εἰς Σμύρνην ἐπεβλήθη ἀναγκαστικὴ εἰσφο-
ρὰ διὰ μὲν τοὺς φεουδάρχας τῆς Κρήτης 3.000 σκούδα,
διὰ τοὺς ἀστούς 1.500 καί τὸ αὐτὸ ποσὸν ἰδιαίτερως διὰ
τούς Ἑβραίους ἥτοι πέρα τῆς κανονικῆς των φορολο-
γίας, τῆς ἰσοτιμίας σκούδου πρὸς ὑπέρπυρον 1:4²⁰.
Πλὴν, ὅμως, τῆς ἀναγκαστικῆς ταύτης εἰσφορᾶς οἱ Ἑ-
βραῖοι ἐπεβαρύνοντο μέ ὑποχρέωσιν πληρωμῆς βαρυτά-
του φόρου ἐπιτηδεύματος (Tansa), καθὼς ἐπίσης καί εἰς
μεγαλύτεραν καταβολὴν κομμερκίων ἀπὸ ἐκείνην τῶν

Ἡ οἰκονομική θέσις τῶν Ἑβραίων στήν Ἑλλάδα

Ἰουδαϊσμός — Χριστιανισμός Δύο ἀνείδωλες θρησκείες

«Ὁ Χριστιανισμός ἀρχικά εἰσῆλθε ἀνείδωλος, μέσα στό ἐδαφος τοῦ ἑλληνισμοῦ καί ὄχι μόνον ἀνείδωλος ἀλλά καί μέ τήν ὁρμή νά καταστρέψει τά εἰδῶλα, ὅλα τά αἰσθητά μορφώματα τῶν θεῶν, δηλαδή τά ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Ὡς πρὸς αὐτό ὁ Χριστιανισμός εἶχε ἀκόμη μέσα του τά κατάλοιπα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν θρησκεία ἀνείδωλη καί εἶχε φοβερό μίσος ἐναντίον τῶν εἰδώλων. Ὅλοι οἱ ἀγῶνες τοῦ Ἰσραήλ ἐναντίον τῶν ἄλλων ἐθνῶν ἐξηγοῦνται ἀπὸ αὐτὴ τὴ βαθύτατη πίστη, ἀλλά καί ἡ φθορά τοῦ Ἰσραήλ καί ἡ κακοτυχία του ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς προφῆτες στὴν συναναστροφή του μέ τά εἰδῶλα εἶτε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο εἶτε ἀπὸ τὴ Βαβυλώνα τά παρελάμβανε. Ὅπως ἡ ἔρημος, ὅπου μέσα ἐγεννήθηκε ἡ θρησκεία τοῦ Ἰεχωβά, εἶναι δίχως μορφή καί δίχως κανένα σχεδὸν αἰσθητὸ ἀντικείμενο, γιατί ἡ ζωὴ καί ἡ μορφή στὴν ἔρημο εἶναι σπανιώτατα, ὅμοια καί ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσραήλ εἶναι ἀνείδωλη καί μισεῖ τά εἰδῶλα θανῶσιμα».

I.N. Θεοδωρακόπουλος

«Εὐρώπη καὶ Σοσιαλισμός»,
Ἀθήνα 1982, Β' ἐκδόση, σελ. 151

ἄλλων κατοίκων τῆς Κρήτης. Καί ἐν Ζακύνθῳ ὅμως καί Κεφαλληνίαν ἐνῶ οἱ Ἑβραῖοι δὲν ἐπλήρωναν φόρους (15ος - 16ος αἰῶν) ἐπὶ Ἑνετοκρατίας ἐτέθησαν εἰδικοί ἐπὶ τούτων φόροι (locci)²¹

Διὰ τὴν εἰσαγωγὴν ὑφασμάτων λ.χ. ἐπεβαρύνοντο μέ 1% ἐπὶ πλέον εἰς κομμέρκιον φόρον²², ἐπὶ δὲ τοῦ ἐξαγομένου σιδήρου μέ ἐπὶ πλέον 1 ὑπέρπυρον διὰ κάθε 480 kgs, δι' ἑκάστον δὲ μέτρον ἡ μέρος ἐλαίου (2 x 15,79 λίτρα) 2 gros.²³ Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς μεταφορὰς ἀγαθῶν ἐπεβάλλετο πληρωμὴ ἐπὶ πλέον 5% ἰσχύουσα διὰ τὴν Εὐβοίαν καί ἴσως καί διὰ τὰ ἄλλα μέρη τὰ κατεχόμενα ὑπὸ τῶν Λατίνων. Γεγονός πάντως εἶναι ὅτι ἐν Ζακύνθῳ καί Κεφαλληνίᾳ κατὰ τὸν 15ον ἔτι καί κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16ου αἰῶνος, οἱ Ἑβραῖοι δὲν ἐπλήρωναν εἰδικὸν φόρον, οἱ Ἑνετοὶ ὅμως δὲν ἐδέχθησαν αὐτὴ τὴν μεταχειρίσιν των καί ἐπέβαλον ἐπὶ αὐτῶν τὴν προαναφερθεῖσαν εἰδικὴν φορολογίαν (locci)²⁴.

Ἐπαχθεῖς ὅμως ὅπωςδῆποτε φόρος ἦτο ὁ ἐπιβαλλόμενος ἐπὶ προικός ἰουδαίας νεάνιδος,²⁵ ἐνῶ ἦτο τοιαύτης ἐντάσεως ἡ προπαγάνδα τῶν Ἑβραίων, ὥστε ὡς ἀναφέρει ὁ Mesulam Menaheem Volterra, οἱ ἔμποροι ἠνάγκαζον τοὺς Ἑβραίους νά ἀγοράζουν τοὺς καρπούς τοὺς ὁποίους εἶχον ἐγγίσει διὰ τῆς χειρὸς των²⁶.

Πλέον ὅμως τῶν οἰκονομικῶν καταπίεσεων οἱ Ἑβραῖοι ἐξηναγκάσθησαν ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν νά περιχαρακωθῶν, ὡς ἤδη ἀνεφέρθη, εἰς τὰ γκέτο εἰς τὰ ὅποια ὑ-

πῆρχε Συναγωγή καί ἐγένετο ἡ λατρεία τῶν Ἑβραίων, ὑποχρεωθέντων τούτων ἐπὶ πλέον νά ἀναγράφουν ἐπὶ τῶν θυρῶν τῶν οἰκῶν των τὸ γράμμα Ο καί νά φοροῦν κίτρινas ἐνδυμασίας, τῶν γυναικῶν των φερουσῶν κίτρινον πέπλον²⁷.

***

Τοιαύτη ἦτο ἡ οἰκονομική θέσις τῶν Ἑβραίων ἐν τῇ Βυζαντινῇ Αὐτοκρατορίᾳ, καί μέχρι τοῦ 16ου αἰῶνος καί ἡ καταπίεσις τούτων ὑπὸ τῶν Λατίνων καί δὴ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν κατεκτήθη ἡ Πόλις τῶν πόλεων ὑπ' αὐτῶν. Διότι μόλις ἡλώθη ἡ βασιλεύουσα πλὴν τῶν ἐπιβληθέντων ἐπὶ τῶν Ἑβραίων βασάνων οὗτοι ὑπεχρεώθησαν εἰς βαρύτερην φορολογίαν..

Εἰς μόνον τὸν Βάϊλον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπλήρωναν κατὰ τὴν ἀφίξιν των 10 ὑπέρπυρα καί ἕτερα δέκα κατὰ τὰς ἑορτὰς τοῦ Ἁγίου Μάρκου καί τῆς Ἀναλήψεως, καθὼς καί πλούσια δῶρα²⁸. Ἀντιθέτως, ὑπὸ τὸ Βυζάντιον ὁ κεφαλικὸς φόρος (κεφαλαιῶν) ποῦ ἐπλήρωναν ἐν Χίῳ ὡς συνέχεν τῆς τοιαύτης φορολογίας ἰσχυοῦσης ἐπὶ Ρώμης κατηργήθη²⁹, ὅπως κατηργήθη καί ὁ Fiscus Judaicas, ὅταν μετεφέρθη ἡ πρωτεύουσα ἀπὸ Ρώμης εἰς Κωνσταντινούπολιν³⁰, ἡ ὁποία ὅταν κατελήφθη ὑπὸ τῶν λεηλατῶν Σταυροφόρων ἐχαρακτήρισθη ὑπὸ τοῦ Βιλλαρδουίνου «Ville mult bonne et mult richness»³¹.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁσων ἐλέχθησαν συμπεραίνομεν ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ὑπὸ τοὺς Ἕλληνας ἀπῆλαιον ἐλευθεριῶν καί ὅπωςδῆποτε θρησκευτικῆς ἀνοχῆς, ἡ εἰσόδος ὁμοίων Λατίνων μετέβαλεν ἐν τινὶ τὴν ἐναντι τούτων συμπεριφορὰν τῶν Ἑλλήνων. Ἐτι καί κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, οἱ Ἑβραῖοι διεβίουν ἡσυχῶς μετὰ τῶν Ἑλλήνων διὰ νά ἰδρῦσουν καί τὰς ἰδίας αὐτῶν εὐημερούσας κοινότητας εἰς Πελοπόννησον, Στερεάν Ἑλλάδα καί Μακεδονίαν. Διὸ καί ὑπέκειντο εἰς τὴν βουλαιμίαν καί τὴν θηριωδίαν τοῦ ἐκάστοτε κατακτητοῦ τῆς Ἑλλάδος, ὡς τοῦτο συνέβη καί ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας μέ τὰς χιτλερικές ναζιστικές ὁρδὰς, ὅταν κατέκτησαν αὐταὶ τὴν Ἑλλάδα.

Τῶν Ἑβραίων

50 μ.Χ.

Ζωγράφος καὶ ποιητής, δρομεὺς καὶ δισκοβόλος,
σάν Ἑνδυμίων ἔμορφος, ὁ Ἰάνθης Ἀντωνίου.
Ἀπὸ οἰκογένειαν φίλην τῆς συναγωγῆς.

«Ἡ τιμιότερές μου μέρες εἶν' ἐκεῖνες
πού τὴν αἰσθητικὴ ἀναζήτησιν ἀφίνω,
πού ἐγκαταλείπω τὸν ὠραῖο καὶ σκληρόν ἑλληνισμό,

μέ τὴν κυρίαρχη προσήλωσι
σέ τέλεια καμωμένα καὶ φθαρτὰ ἄσπρα μέλη.
Καὶ γένομαι αὐτός πού θά ἤθελα
πάντα νά μένω τῶν Ἑβραίων, τῶν ἱερῶν Ἑβραίων,
ὁ υἱός».

Ἐνθερμὴ λίαν ἡ δῆλωσίς του. «Πάντα
νά μένω τῶν Ἑβραίων, τῶν ἱερῶν Ἑβραίων».

Ὅμως δὲν ἔμενε τοιοῦτος διόλου.
Ὁ Ἑβραϊσμός κι ἡ Τέχνη τῆς Ἀλεξανδρείας
ἀφοσιωμένο τους παιδί τὸν εἶχαν.

Κ.Π. Καβάφης

1) Η 'Ισπανία λ.χ. τη έπιρροή της 'Εκκλησίας, υιοθέτησε δύο αντίοικονομικά διατάγματα (1492 και 1502) δι' ών εξεδιώχθησαν οι 'Ικανοί εις την μεταλλουργίαν και γενικώς εις τας τέχνας μουσουλμάνοι και οι κατέχοντες τας κλειδας του έμπορίου 'Εβραίοι. 'Η Γαληνοτάτη επίσης εξεδίωξε τούς 'Εβραίους, αλλά τούς επανεγκατέστησε (1580) διά νά αναζωογονηθεί ή οικονομία της και ή δραστηριότης των ναυπηγείων της (Λ.Θ. Χουμανιδη, **Οικονομική Ιστορία και ή εξέλιξις των οικονομικών θεωριών**, βιβλίον Γ', τομ. Β', σελ. 5. B. Pullan: *Rich and poor in renaissance Venice*, (Oxford, 1971), σελ. 542, επίσης εις C. Roth: *The history of the Jews of Venice* (Philadelphia, 1930).

2) Η μεταξύ 'Ελλήνων και Φοινίκων - 'Εβραίων έμπορία ανάγεται εις τούς χρόνους των Μηκυνών (G. Contenau: *La Phenicie*, (Paris, 1949) επί δε 'Ελληνιστικών χρόνων οι 'Εβραίοι έν Αιγύπτω κατείχον ιδίαν συνοικίαν παρά τώ Δέλτα του Νείλου και άπηλάουν προνομίων, χωρίς, όμως, και νά κατέχουν άξιώματα εις την διοίκησιν και τόν στρατόν (E. Bevan, *Histoire des Lagides*, (Paris, 1943) σελ. 134, 135.

3, 4). Α. 'Ανδρεάδη: *Les Juifs et le fisc Byzantin* (εις "Έργα" τομ. 1, σελ. 664). Ο 'Ανδρεάδης πάντως εξ αρχής υποστηρίζει ότι υπερεβλήθη ό αντίσημιτισμός του Βυζαντίου (ιβ. σελ. 637). Ο J. B. Bury. *History of the later Roman Empire, from the death of Theodosius I to the death of Justinian* (Vol. 1, σελ. 382, έπαν. N.Y. 1958) λέγει: "Υπό την Χριστιανικήν Αυτοκρατορίαν οι 'Εβραίοι κατείχον, κατά τό πλείστον, τά προνόμια πού άπελάμβανον πρότερον. Η 'Εκκλησία ήτο άνίκανος νά πείσει τό Κράτος όπως εισάγει καταπιεστικά κατ' αὐτὸν μέτρα ή και νά τούς έξορίσει εκ της Αυτοκρατορίας (ιβ). Τούς άπηγορεύετο όμως νά κατέχουν χριστιανούς σκλάβους (Cod. Theod., XVI 18, 15). Άπηγορεύετο δε επίσης εις αὐτούς νά κατέχουν ύψηλās θέσεις και μεγάλα άξιώματα μολοντί ό νομοθέτης τελικώς απέβλεπεν εις προστασίαν των έλευθεριών των (Νεορά LV. Αυτοκράτορος Μανουήλ Κομνηνού — J. Gir. Rom. III 440 - 442 —) 'Εν τούτοις ύπήρχον και ιερωμένοι, οι όποιοι φανατισμένοι, κατ' αὐτὸν, δέν έδισταζον νά διακηρύξουν, όπως ό 'Ιωάννης Χρυσόστομος, ότι «δαίμονες κατῶκουν εις τας ψυχάς των». (Part. Gregae, Ed Migne σελ. 852).

5) I. Noiret: *Documents*, σελ. 213.

6) I. Τυπάλδου: **Η κατά τās 'Ιονίους νήσους Φεουδοκρατία** («Χρυσάλλυς», έτος Β', 1864, σελ. 517). Η 'Εβραϊκή κοινότης πάντως έν τη νήσω τέλεη υπό ειδικήν εύνοικήν μεταχείρησιν (I. Ρωμανού, **ένθ' άνωτ.** σελ. 647).

7) Α. 'Ανδρεάδη: **Οι 'Εβραίοι έν τώ Βυζαντινῷ Κράτει** («Έργα» 1, σελ. 625).

8) Ο G. Waller (**Η καθημερινή ζωή εις τό Βυζάντιον** έλλ. μετ. σελ. 150) αναφέρει ότι επί Θεοδοσίου Β' και Βασιλείου Α' έγιναν διώξεις και πιέσεις επί 'Εβραίων, αλλά νομίζω ότι υπερεβάλλει διότι αι έγκυροι πηγαί δέν αναφέρουν τοσαύτης έκτάσεως γεγονότα.

9) D. Jacoby: *Quelques aspects de la vie Juive en Crete dans la premiere moitie du XV Siecle*. Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τομ. Β' έν 'Αθήναις 1954, σελ. 110, III.

10) Οι 'Εβραίοι έν Κρήτη ως πληροφορούμεθα εκ του Noiret ήσαν εύποροι διακρινόμενοι ως «Cum maximo havere et valde divites, multi et divites multi et potentes». (I. Noiret: *Documents*, σελ. 13, 88, 417, D. Jacoby: σελ. 113).

11) D. Jacoby: **Αυτόθι**.

12) Α. 'Ανδρεάδη: **Οι 'Εβραίοι έν τώ Βυζαντινῷ Κράτει** («Έργα» 1) σελ. 624, 625.

13) Α. 'Ανδρεάδη: **Οι 'Εβραίοι έν τώ Βυζαντινῷ Κράτει** («Έργα» 1) σελ. 622.

14) Α. 'Ανδρεάδη: «Έργα» τομ. 1, σελ. 666.

15) Α. 'Ανδρεάδη: *Les Juifs et le fisc dans l'Empire Byzantin*, («Έργα» 1) σελ. 667.

16, 17) Πέρι τούτων και εις 'Ανδρεάδην: **Οι 'Εβραίοι έν τώ Βυζαντινῷ Κράτει**, («Έργα, τομ. 1), σελ. 613. Α. Bos: *La Peloponnese Byzantine jusqu'en 1204*, (Paris, 1959), op. cit. σελ. 85. D. Zakythinos: *L' Hellenique Contemporain* (serie III, 1949) σελ. 129 - 130. Ν. Γιαννοπούλου: **Συμβολαί εις την 'Ιστορίαν των 'Ιουδαϊκών παροικιών εις την Ανατολικήν 'Ηπειρωτικήν 'Ελλάδα**, ('Ελληνική 'Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών, VII, 1930), σελ. 253 - 282 και Χ σελ. 169 - 191. Ν. Bohn: op. cit. σελ. 10 - 11.

'Αλέξανδρος 'Ιανναῖος καί 'Αλεξάνδρα*

'Επιτυχείς και πλήρως ίκανοποιημένοι, ό βασιλεύς 'Αλέξανδρος 'Ιανναῖος, κι ή σύζυγός του ή βασίλισσα 'Αλεξάνδρα περνούν μέ προπορευομένην μουσικήν και μέ παντοίαν μεγαλοπρέπειαν και χλιδήν, περνούν άπ' τές όδους της 'Ιερουσαλήμ. 'Ετελεσφόρησε λαμπρῶς τό έργον πού άρχισαν ό μέγας 'Ιούδας Μακκαβαῖος κι οι τέσσαρες περιώνυμοι άδελφοί του' και πού μετά άνενδότως συνεχίσθη έν μέσω πολλών κινδύνων και πολλών δυσχερειών. Τώρα δέν έμεινε τίποτε τό άνοίκειον. 'Επαυσε κάθε ύποταγή στους άλαζόνας μονάρχας της 'Αντιοχείας. 'Ιδοὺ ό βασιλεύς 'Αλέξανδρος 'Ιανναῖος, κι ή σύζυγός του ή βασίλισσα 'Αλεξάνδρα καθ' όλα ίσοι πρὸς τούς Σελευκίδας. 'Ιουδαῖοι καλοί, 'Ιουδαῖοι άγνοί, 'Ιουδαῖοι πιστοί —

πρὸ πάντων.

'Αλλά, καθώς πού τό απαιτοῦν οι περιστάσεις, και της έλληνικής λαλιάς εἰδήμονες' και μ' 'Ελληνας και μ' έλληνίζοντας μονάρχας σχετισμένοι — πλὴν σάν ίσοι, και ν' άκουεταί.

Τῶντι έτελεσφόρησε λαμπρῶς, έτελεσφόρησε περιφανῶς τό έργον πού άρχισαν ό μέγας 'Ιούδας Μακκαβαῖος κι οι τέσσαρες περιώνυμοι άδελφοί του.

Κ.Π. Καβάφης

* 'Αλέξανδρος 'Ιανναῖος και 'Αλεξάνδρα. Ο 'Αλέξανδρος 'Ιανναῖος ήταν βασιλιάς στην περίοδο της εβραϊκής ανεξαρτησίας, πού άρχίζει τό 143 π.Χ. και διαρκεί ως την κατάλυση της από τούς Ρωμαίους. Ο 'Ιανναῖος ήταν, κατά κάποιον τρόπο, «έλληνίζων», και τά νομίσματά του είχαν και ελληνικές επιγραφές.

18, 19) Α. 'Ανδρεάδη: *Les Juifs et le fisc*, σελ. 667.

20) Thiriet: op. cit. σελ. 228.

21) Α. 'Ανδρεάδη: **Η οικονομική διοίκηση της Βενετοκρατίας έν 'Επτανήσω** (έν 'Αθήναις 1921, τομ. Β') σελ. 120 - 164.

22, 23) Thiriet: σελ. 227, 229, 231. Τά κομμέρκια διαδεχθέντα την επί Ρωμαϊκών χρόνων οκτάβα, τελωνειακού φόρου Ad valorem (12,5%) κατ' αρχάς άνήρχοντο εις 12% και κατόπιν εις 10% επί της αξίας των εισαγομένων και εξαγομένων εμπορευμάτων (Λ. Χουμανιδη: **Οικονομική 'Ιστορία και ή 'Εξέλιξις των Οικονομικών Θεωριών**, Τόμος Α' ('Αθήναι 1980), σελ. 327, ένθα και βιβλιογραφία.

24) Α. 'Ανδρεάδη: **Η οικονομική Διοίκησης**, σελ. 122.

25) Thiriet: σελ. 300.

26) Thiriet: **Αυτόθι**.

27) Thiriet: σελ. 299. Ο Γάλλος ταξειδωτής Leon Heuzey (*Excursion dans la Thessalie Turque*, Paris, 1927 σελ. 13) τό έτος 1858 έπισκεφθείς την τουρκοκρατούμένην Θεσσαλίαν συνήντησε 'Εβραῖας κόρας φερούσας κιτρίνους πέπλους ίσως κατά συνήθειαν ή κατ' έπιβολήν των Τούρκων κατακτητῶν.

28) Α. 'Ανδρεάδην: *Les Juifs...* («Έργα» 1), σελ. 649.

29) Γ. Ζολώτα: **Ιστορία της Χίου**, 'Αθήναι 1924, ό όποιος αναφέρει ότι οι 'Εβραίοι (15 οικογένειαι) έν Χίω ήσαν τελείως έλεύθεροι (ιβ. σελ. 253 κ.έπ.).

30) Α. 'Ανδρεάδην: σελ. 614.

31) Ch. Diehl: *La colonie venitienne a Constantinople*. "etudes Byzantines" No 1250

Τύποι Έβραίων του Μεσαίωνα
Γυναίκα από την Κωνσταντινούπολη — Έβραίος της Σμύρνης — Ζεύγος Έβραίων της Πολωνίας — Έβραίος της Ινδίας

Οί Έβραίοι στό μεσαίωνα

Οί σχέσεις μέ τούς Έλληνες
Ή συμπεριφορά τών Βυζαντινών καί μετά τών Τούρκων

Υπάρχουν μερικές παλιές εκδόσεις, πού ή άνάγνωσή τους όχι μόνο προκαλεί γοητεία, αλλά καί περιέχει εξειδικευμένες πληροφορίες καί στοιχεία πού δύσκολα μπορεί νά βρεθούν άλλου.

Μιά τέτοιου είδους έκδοση, πού κυκλοφόρησε στην άγγλική γλώσσα στό Παρίσι τό 1948, αναφέρεται στους Ρωμανιώτες Έβραίους, πού ζούσαν στή διασπορά στή βυζαντινή αύτοκρατορία, κατά την περίοδο τών σταυροφοριών καί μετέπειτα μέχρι στην όθωμανική κατάκτηση. Οί λεπτομέρειες πού αναφέρονται στην εργασία αύτή πού την έγραψε ένας από τούς σοφούς του Ισραήλ της διασποράς, ό Γιουσούα Στάρρ, είναι πολύ ενδιαφέρουσες καί συναρπαστικές, ιδιαίτερα γιά τόν ελληνικό χώρο. Ό συγγραφέας χρησιμοποιεί περισσότερο γιά πηγές τίς έντυπώσεις τών περιηγητών της έποχής εκείνης, κυρίως, τών Έβραίων. Γενικά οί έντυπώσεις αυτές δέν είναι πάντα αξιόπιστες ως πρός την εξέλιξη τών ιστορικών γεγονότων. Όμως, αποτελούν πολύτιμη πηγή γιά τή διακρίβωση τών σχέσεων μεταξύ τών Έβραίων καί τών Έλλήνων κατοίκων τών διαφόρων πόλεων κατά την έποχή τών σταυροφοριών. Χαρακτηριστική είναι ή διαπί-

σωση του συγγραφέα:

«Μεταξύ τών ανατολικών άκτών της Άδριατικής καί τών άκτών της Μικράς Άσίας, υπήρχαν περισσότερες άπό 40 νησιωτικές καί ήπειρωτικές πόλεις (έπιπρόσθετα καί ένας άρκετά μεγάλος αριθμός χωριών) πού κατοικούσαν ομάδες Έβραίων... Όλες αυτές οί πόλεις καί τά χωριά πέρασαν από τόν χριστιανικό στόν όθωμανικό έλεγχο κατά τόν 14ο, 15ο ή 16ο αιώνας...». Ό συγγραφέας αναφέρεται κυρίως στις σχέσεις Έλλήνων καί Έβραίων κατά την περίοδο αύτή, προχωρεί δέ καί στην εξέταση τών σχέσεων αυτών κατά την τουρκοκρατία όσες φορές μπορεί νά θεωρηθούν σαν ένα είδος, όπως τονίζει, συνέχειας της «έλληνοεβραϊκής» ιστορίας, κατά τά πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας.

Στή συνέχεια αναφέρεται στην θέση του έβραϊκού στοιχείου μετά τίς σταυροφορίες καί πριν από την τουρκική κατάκτηση καί τονίζει: «Κατά την άρχή του 13ου αιώνα, ή βυζαντινή αύτοκρατορία είχε έναν πλατιά κατανεμημένο έβραϊκό πληθυσμό πού απολάμβανε επί δύο καί περισσότερους αιώνες τά άγαθά της πολιτικής καί οικονομικής σταθερότητας. Στά μεγάλα κέντρα του Έβραϊ-

Οί Έβραϊοί στο μεσαίωνα

σμού, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Θήβα, οι Έβραϊοί διακρίνονταν για την παραγωγή μεταξωτών φορεμάτων και κεντημάτων, καθώς και την επίδοσή τους σε άλλες τέχνες και στο εμπόριο, ενώ ένας υπολογισμός αριθμός ασχολούνταν με τη γεωργία. Η σταθερή αυτή κατάσταση υπονομεύτηκε από τις συνέπειες της τέταρτης σταυροφορίας. Οι έβραϊκές κοινότητες δεν υπάγονταν υπό κοινό καθεστώς, αλλά έπρεπε να ζήσουν υπό την μία ή την άλλη των δυνάμεων που είχαν εισβάλει στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Έγιναν λεία αθηντών που ξαφνικά προέγραψαν τον έβραϊσμό...».

Έτσι ο συγγραφέας προχωρεί στην περιγραφή της κάθε μιάς έβραϊκής κοινότητας και της τύχης της κατά την φραγκοκρατία. Αναφέρεται στην κοινότητα των Χανίων, στα καταστατικά της που αφήνουν να φανεί ένα ενδιαφέρον καθεστώς αυτοδιοίκησης, όπως περιγράφουν οι περιηγητές. Στο σημείο, όμως, αυτό, θα πρέπει να γίνει μία διευκρίνιση. Όλες αυτές οι κοινότητες δεν είχαν υποστεί την επίδραση των Έβραίων, που διωγμένοι από την Ισπανία και την Πορτογαλία, εγκαταστάθηκαν στις ίδιες πόλεις της Ανατολής κατά το τέλος του 15ου αιώνα. Γι' αυτό και οι Έβραϊοί των κοινοτήτων που προηγήθηκαν έμειναν γνωστοί στην ιστορία σαν Ρωμανιώτες.

Ένα μεγάλο επίκεντρο για τους Ρωμανιώτες αυτούς που η έλευση των όμοφύλων τους από την Ίβηρική χερσόνησο τους έρριξε στην αφάνεια ήταν η Θήβα. Η έβραϊκή κοινότητα της Θήβας, γράφει ο συγγραφέας, ύστερα από το 1204, τό έτος της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους, επώτευσε στην παραγωγή μεταξωτών ύφασμάτων και κεντημάτων. Ο ποιητής Γιουντά Άλ Χαρίζι, από την Ισπανία, έζησε τους σοφούς και τους ποιητές της Θήβας και έτσι έσωσε από τη λήθη ένα ζωντανό κέντρο που ιστορία του δεν έχει γνωσθεί ακόμα. Ο συγγραφέας αναφέρεται και στα έργα του φημισμένου Ραββίνου **Ίσαία Μάλι**, που γνώριζε καλά και τον ελληνικό πολιτισμό. Ο Μάλι που μελέτησε τα έργα των μεγάλων βυζαντινών συγγραφέων υποστηρίζει ότι ο ιουδαϊκός νόμος στους έβραϊκούς πληθυσμούς κατά τη βυζαντινή περίοδο, ήταν πολύ χαλαρός μέχρι σημείου να υπάρχει πλήρης κοινωνική συμβίωση μεταξύ των Χριστιανών και των Έβραίων, που δεν υπήρξε ούτε κατά τη φραγκοκρατία, ούτε κατά την τουρκοκρατία, αφού οι Φράγκοι έφτασαν στο σημείο να επιβάλλουν φόρο «έβραϊσμού» στους Έβραίους, που αργότερα τους μιμήθηκαν και οι Τούρκοι και επέβαλαν τον κεφαλικό φόρο.

Ο συγγραφέας σημειώνει ότι η άνοδος του ελληνικού εθνικισμού κατά την περίοδο των σταυροφοριών είχε σαν συνέπεια την καχυποψία και την έχθρική στάση των Έλλήνων προς τις έβραϊκές κοινότητες. Όταν, όμως, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' ανακάτελαβε την Κωνσταντινούπολη, δεν γνωρίζουμε αν βρήκε Έβραίους στη βασιλίδα των πόλεων. Αλλά έφάρμοσε την αρχή της συνεργασίας όλων των φυλών, ο δέ ιστορικός **Γιάκομπ Έλιγιά**, γράφει ότι ο αυτοκράτορας συγκέντρωσε τους σοφούς του Ίσραήλ στην επικράτειά του και τους ανακοίνωσε επίσημα ότι παύει να ισχύει κάθε πιεστική τακτική. Στη συνέχεια οι Έβραϊοί υπήκοοι των Παλαιολόγων ήταν ελεύθεροι να άκουον να θρησκευτικά τους καθήκοντα και να ζουν ισότιμα με όλους τους άλλους υπηκόους τους.

Χ.Λ.

Μακεδονία, 11.7.1985

ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΥΣΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΑΛΜ. ΝΑΡ: *Οι Συναγωγές της Θεσσαλονίκης, Τα Τραγούδια μας* (Έκδοση Ίσραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, 1985).

Μέ πραγματικά μεγάλο ενδιαφέρον έγινε δεκτό τό βιβλίο του όμοθρήσκου Άλμπέρτου Νάρ για τίς Συναγωγές της Θεσσαλονίκης και τά έβραϊκά δημοτικά - λαϊκά τραγούδια που εξέδωσε ή Ίσραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης. Σελίδες ολόκληρες μέ υπογραφές κορυφαίων ανθρώπων του πνεύματος διετέθησαν στίς έφημερίδες «Νέα», «Ελληνικός Βορράς», «Θεσσαλονίκη» κ.ά. για νά παρουσιασθεί ή πρωτότυπη αυτή εργασία.

Χαρακτηριστικά αναδημοσιεύουμε την βιβλιοκριτική από τό έγκριτο περιοδικό «Πολιτικά Θέματα» (19.7.1985):

«Στή νεότερη βιβλιογραφία οι εκδόσεις για τούς Έβραίους της Ελλάδος είναι περιορισμένες. Αναφερόμαστε στα έπιστημονικά (έθνογραφικά, ιστορικά, λαογραφικά, πολιτιστικά κ.λπ.) μελετήματα κι όχι βέβαια στίς άντισημτικές εκδόσεις, που αποβλέπουν σε συγκεκριμένο στόχο σκοπιμοτήτων.

Τό βιβλίο του Άλμπέρτου Νάρ αποτελεί συμβολή όχι μόνο στή μελέτη της έβραϊκής παρουσίας και κοινότητάς στή συμπρωτεύουσα, αλλά και στήν ευρύτερη ιστορική διερεύνηση θεμάτων που άφορούν τόν Ελληνισμό των τελευταίων αιώνων. (Μιά δυναμική δηλαδή έποχή της Ιστορίας του τόπου, έποχή που βρίσκει ακόμη στο στάδιο της ιστορικής έρευνας).

Κλειστή και κατά βάση συντηρητική, μικρή σε πληθυσμιακούς αριθμούς, ή έβραϊκή κοινότητα δεν είναι σήμερα γνωστή (και πολλές φορές ούτε κι άπόλυτα κατανοητή) στους Χριστιανούς συμπατριώτες της. Πρίν από την καταστροφή του Όλοκαυτώματος ή κοινότητα αυτή υπήρξε περισσότερο «συμμετέχουσα» στήν κοινή κοινωνική διαβίωση. Μέ πρώτη τη συμπρωτεύουσα (ή όποια όχι άδίκως, είχε έπονομασθεί «Μάνα του Ίσραήλ») κι άλλες έπαρχιακές περιοχές (Θεσσαλία, Κρήτη, Δωδεκάνησα, Άνατ. Μακεδονία, Θράκη κ.λπ.), οι έβραϊκές κοινότητες είχαν πάντα δώσει ένα ένεργητικό κοινωνικό και πολιτιστικό παρών. Οι παλιότεροι τό γνωρίζουν, οι νεότεροι τό άγνοούν.

Ο Άλμπέρτος Νάρ — μέ τά λαμπρά έπιστημονικά έφόδια που φαίνεται να κατέχει — έρχεται ν' άναστηλώσει την έβραϊκή παρουσία στή Θεσσαλονίκη, μέ μελετήματα γύρω από την ιστορία και την παράδοση των όμοθρήσκων του της συμπρωτεύουσας. Τό βιβλίο του άποδεικνύει ότι άποτελεί καρπό πολυετών έρευνών και μελετών μία κι είναι θεμελιωμένο μέ στέρεα στοιχεία, σοβαρές πηγές, τεκμηριωμένες αναφορές και βαθιά γνώση των θεμάτων που χειρίζεται.

Τό ειδικό μέρος της άνθολογίας δημοτικών και λαϊκών τραγουδιών που ο συγγραφέας απέδωσε από την ισπανοέβραϊκή στήν ελληνική γλώσσα, χρειάζεται ειδικές γνώσεις για νά κριθεί.

Ο Γιώργος Ίωάννου που προλογίζει τό βιβλίο (ίσως είναι τό τελευταίο κείμενο του πρόωρα χαμένου συγγραφέα) κάνει μερικές αξιολογήσεις. Γράφει συγκεκριμένα, ότι πρόκειται για «μία έξαιρετικά καλή και έντελώς πρωτόφαντη συλλογή». Έμείς εδώ άπλως τό υπογραμμίζουμε.

Τό βιβλίο του Άλμπέρτου Νάρ άποτελεί στοιχείο για την ευρύτερη πολιτιστική παράδοση του λαού μας και σαν τέτοιο τό τιμούμε».

Έβραίοι της Αιθιοπίας (Φαλάσσα)

ΕΛΙΑΣ ΚΑΝΕΤΤΙ

Οί φωνές του Μαρρακές

Έντυπώσεις ύστερα
από ένα ταξίδι
Έπίσκεψη στη Μέλλα

Τό τρίτο πρωί, μόλις ξμεινα μόνος, βρήκα τό δρόμο πρὸς τή Μέλλα. Έφτασα σέ μία διασταύρωση, ὅπου στέκονταν πολλοί Έβραῖοι. Ἡ κυκλοφορία περνοῦσε σάν πλημύρα δίπλα τους καί ἐστριβε τή γωνία. Εἶδα ἀνθρώπους νά περνᾶνε μέσα ἀπό ἕνα θόλο, πού ἐμοιαζε νά ἔχει ἐνσωματωθεῖ σ' ἕνα τεῖχος. Μέσα σ' αὐτό τό τεῖχος, κλεισμένη κι ἀπό τίς τέσσερις πλευρές ἀπ' αὐτό, βρισκόταν ἡ Μέλλα — ἡ ἐβραϊκή συνοικία.

Βρέθηκα σέ ἕνα μικρό ξέσκεπο παζάρι. Σέ χαμηλότερα δωμάτια, κατάχαμα, σταυροπόδι, ἀντρες ἀνάμεσα στίς πρამάτειες τους· μερικοί εὐρωπαϊκά ντυμένοι, ἦταν ὄρθιοι ἢ καθιστοί. Οἱ περισσότεροι φοροῦσαν στό κεφάλι τά μαύρα σκουφάκια, μέ τά ὁποῖα ξεχωρίζουν ἐδῶ οἱ Έβραῖοι, καί πάρα πολλοί εἶχαν γενειάδες. Στό πρῶτο μαγαζί πού συνάντησα, πουλοῦσαν ὑφάσματα. Ένας μετροῦσε μέ τόν πήχη μετάξι. Ένας ἄλλος δούλευε, σκεπτικός καί βιαστικός, μέ τό μολύβι — καί λογάριαζε. Ἀ-

ΕΛΙΑΣ ΚΑΝΕΤΤΙ

«Ὁ Έλίας Κανέττι, βραβεῖο Νόμπελ γιά τή λογοτεχνία, γεννήθηκε στά 1905 στό Ρουσσούκ τῆς Βουλγαρίας, στίς ὁχθες τοῦ Δούναβη. Τό γενεαλογικό του δέντρο ἔχει τίς ρίζες του σέ Έβραίους, πού εἶχαν φύγει ἀπό τήν Ἰσπανία τόν XV αἰώνα. Σπούδασε καί πῆρε τό πτυχίο του στή Βιέννη. Ἀλλά στά 1938, μετά τό χιτλερικό «ἀνσλους», ἔφυγε γιά τήν Ἀγγλία. Γράφει, κατά προτίμηση, στό σπίτι του τοῦ Χάμστεντ, στό Λονδίνο, ἀλλά ἔχει καί ἕνα μικρό «καταφύγιο» στή Ζυρίχη. Δέν χρησιμοποιεῖ αὐτοκίνητο ἸΧ, παίρνει τό λεωφορεῖο ἢ τόν ὑπόγειο. Μικρόσωμος, λιγάκι κουτσός, εἶναι ἕνας βιρτουόζος τοῦ διαλόγου· ἔχει μιά φωνή εὐχάριστη, ζεστή, ἀνθρώπινη. Γενικά, τοῦ ἀρέσει νά συζητᾶει γιά τόν τσοῖσμό, γιά τή λογοτεχνία, γιά τόν Χριστιανισμό, περισσότερο ὅμως, ἱστορικά, παρά δογματικά. Εἶναι ἕνας κοσμοπολίτης. Μιλᾷει θαυμάσια ἀγγλικά, ἀλλά γράφει πάντα στή γερμανική γλῶσσα. Λένε, ὅτι κανεῖς δέν μι-

λάει καί δέν γράφει τά γερμανικά τόσο τέλεια, ὅσο αὐτός, ἀν καί γεννήθηκε ἔξω ἀπό τό γερμανικό «χώρο». Μέ τό Νόμπελ θέλησαν νά βραβεύσουν μιά ὁλόκληρη λογοτεχνική γενιά. Ὁ Κανέττι εἶναι ὁ «μικρότερος ἀδελφός» τοῦ Κάφκα, τοῦ Μουζίλ, τοῦ Ρόθ, τοῦ Κράους».

Τά σημαντικότερα ἔργα τοῦ Κανέττι εἶναι: «Τό θάμπωμα» ("Die Blendung" — μυθιστόρημα), «Ἡ Γλυτωμένη Γλῶσσα» καί «Ἡ Δάδα στό Αὐτί» ("Die gerettete Zunge" καί "Die Fackel im Ohr" — οἱ δύο πρῶτοι τόμοι τῆς αὐτοβιογραφίας του), τό δῖτομο δοκίμιο «Μάζα καί Έξουσία» ("Masse und Macht"), «Ἡ Συνείδηση τῶν Λέξεων» ("Das Gewissen der Worte") δοκίμια, «Ἡ Έπαρχία τοῦ Ἀνθρώπου» ("Die Provinz des Menschen"), σημειώσεις 1942 - 1972, καί τρία θεατρικά ἔργα ("Dramen", 1967). Τό ἀπόσπασμα πού δημοσιεύουμε εἶναι ἀπό τό ὁμώνυμο βιβλίο του ("Εκδόσεις Libro, Ἀθήνα), σέ μετάφραση Νίκου Δήμου.

Οί φωνές του Μαρρακές

κόμα και τα πλούσια εφοδιασμένα μαγαζιά φαίνονταν πολύ μικρά. Πολλά είχαν επισκέπτες. Σέ ένα από τα δωμάτια κείτονταν ατημέλητα δύο πολύ χοντροί άντρες, κοντά σέ έναν τρίτο, αδύνατο — που ήταν ο ιδιοκτήτης — και είχαν μαζί του μιά ζωηρή, αλλά άξιοπρεπή συζήτηση.

Περνούσα όσο γινόταν πιά σιγά και παρατηρούσα τά πρόσωπα. Ή άνομοιότητά τους ήταν έκπληκτική. Ύπηρχαν πρόσωπα πού, ντυμένα μέ άλλα ρούχα, θά τά θεωρούσα "Αραβες". Ύπηρχαν φωτεινοί γερο - έβραίοι του Ρέμπραντ. Ύπηρχαν καθολικοί ιερείς, όλο πονηρή σιωπή και ταπεινώση. Ύπηρχαν Περιπλανώμενοι 'Ιουδαίοι, μέ τήν άνησυχία γραμμένη σ' όλη τους τή μορφή. Ύπηρχαν Γάλλοι. Ύπηρχαν 'Ισπανοί. Ύπηρχαν κοκκινομάλληδες Ρώσοι. Ένας, πού θά ήθελες νά τόν χαιρετίσεις σάν πατριάρχη 'Αβραάμ, μιλούσε ύποτιμητικά στό Ναπολέοντα, ενώ ένας εξημμένος έξυπνάκιος πού έμοιαζε στόν Γκαϊμπελς, άνακατευόταν στήν κουβέντα. Σκέφθηκα τή μετεμψύχωση. "Ίσως, είπα μέσα μου, πρέπει ή ψυχή κάθε ανθρώπου νά γίνει μιά φορά 'Εβραϊός — και νά τώρα εί- ναι όλες εδώ: κροιά δεν θυμάται τί ήταν πριν και άκόμα και όταν τούς προδίδουν τά χαρακτηριστικά τους, τόσο πού, έγω ένας ξένος, νά τά άναγνωρίζω — πιστεύει βαθύτατα ό καθένας από αυτούς τούς ανθρώπους πώς κατάγεται κατευθείαν από τόν κόσμο τής Βίβλου.

"Αλλά, είχαν κάτι πού ήταν κοινό σέ όλους και, μόλις συνήθισα τήν ποικιλία τών προσώπων και τών εκφράσεων, προσπάθησα νά βρώ τί ήταν αυτό, τό κοινό. Είχαν ένα γρήγορο τρόπο νά σηκώνουν τό βλέμμα και νά σχηματίζουν κρίση γι' αυτόν πού περνάει. Ούτε μιά φορά δέ συνέβη νά περάσω άπαρατήρητος. "Όταν στεκόμουν, Ίσως μέ μυρίζονταν γιά άγοραστή και γι' αυτό νά μέ εξέταζαν. "Αλλά, τίς πιά πολλές φορές, ένιωθα τή γρήγορη, έξυπνη ματιά, πολύ πριν σταματήσω, και τήν ένιωθα άκόμα κι όταν περπατούσα από τήν άλλη μεριά του δρόμου. "Ακόμα και στους ελάχιστους άνάμεσά τους, πού ξάπλωναν τεμπέλικες σάν "Αραβες, τό βλέμμα δέν ήταν ποτέ τεμπέλικο: έρχόταν, σίγουρος πληροφοριοδότης, και ξαναβγαίριζε άμέσως. Ύπηρχαν άνάμεσά τους βλέμματα έχθρικά, ψυχρά, άδιάφορα, άρνητικά και άπειρα σοφά. "Αλλά, ποτέ δέν έμοιαζαν κουτά. "Ήταν τά βλέμματα ανθρώπων πού βρίσκονταν πάντα στό πόδι, αλλά πού δέν ήθελαν νά προκαλέσουν τήν έχθροτητα, τήν όποία περίμεναν. Ούτε Ίχνος πρόκλησης — και ένας φόβος πού κρυβόταν μέ πολλή περίσκεψη.

Θά 'λεγε κανείς, πώς ή άξιοπρέπεια αυτών τών ανθρώπων περιέχεται στήν περίσκεψή τους. Τό μαγαζί είναι άνοιχτό μόνο από τή μία πλευρά και δέν χρειάζεται νά νοιάζονται τί γίνεται πίσω τους. Οί ίδιοι άνθρωποι, στό δρόμο, νιώθουν λιγότερο σίγουροι. Παρατήρησα, σύντομα, πώς οί "Περιπλανώμενοι 'Ιουδαίοι", άνάμεσά τους, αυτό πού έδειχναν άνήσυχτοι και άναποφασιστοι, ήταν πάντα περαστικοί. "Άνθρωποι πού κουβαλούσαν όλο τους τό εμπόρευμα μαζί τους και προσπαθούσαν ν' άνοίξουν μ' αυτό ένα δρόμο μέσα στό πλήθος. Πού ποτέ δέν ήξεραν άν δέ θά όρμήσει κάποιος, από πίσω, στή φτωχική τους περιουσία, ή από δεξιά ή από άριστερά ή από όλες τίς μεριές μαζί. "Όποιος είχε μαγαζί δικό του, είχε κάτι τό σχεδόν έφησυχασμένο.

Μερικοί κάθονταν σταυροπόδι στό δρόμο και είχαν άπλωσει ψιλοπραγματα γιά πούλημα. Συχνά, ήταν τελείως θλιβεροί, μικροί, σωροί από λαχανικά ή φρούτα.

"Έμοιαζε σάν νά μήν είχαν ουσιαστικά τίποτα νά πουλήσουν και πιάνονταν μόνο από τή χειρονομία τής έμπορίας. Φαίνονταν παραμελημένοι. Ύπηρχαν πολλοί από αυτούς, και δέν τό βρήκα εύκολο νά τους συνηθίσω. "Αλλά, σύντομα, τά πήρα όλα άπόφαση — και ούτε άπόρησα, ιδιαίτερα, όταν είδα ένα γέρο άρρωστιάρη πού καθόταν στό χώμα και πρότεινε γιά πούλημα ένα μοναδικό ζαρωμένο λεμόνι.

Περπατούσα τώρα σ' ένα δρόμο πού, από τό παζάρι τής εισόδου, οδηγούσε βαθύτερα στή Μέλλα. Ήταν πολυσύχναστος. "Ανάμεσα στους άμέτρητους άντρες, συναντούσα και άραιές γυναίκες άκάλυπτες. Μιά πανάρχαια, άπειρα πολυκαιρισμένη γριά, σερνόταν εδώ - έμοιαζε μέ τό γηραιότερο άνθρωπο στή γή. Τά μάτια της ήταν στυλωμένα κάπου μακριά, φαίνόταν νά κοιτάει άκριβώς όπου πήγαινε. Δέν απέφευγε κανέναν. "Ενώ οί άλλοι έλίσσονταν, γιά νά προχωρούν, γύρω σ' αυτή ή πήρχε πάντα χώρος. Πιστεύω πώς τήν φοβόνταν. Πήγαινε πολύ σιγά και θά είχε άρκετό χρόνο, γιά νά καταρραστεί ένα - ένα όλα τά πλάσματα. "Ο φόβος πού σκορπούσε πρέπει νά της έδινε και τή δύναμη γιά τίς περιπλανήσεις της. "Όταν, επιτέλους μέ προσπέρασε, γύρισα πίσω και τήν κοίταξα. "Ενιωσα τό βλέμμα μου, γιατί γύρισε, σιγά, όπως πήγαινε, πίσω, προς τό μέρος μου, και μέ άκρίβως μέ τό μάτι της. Τό 'βαλα στό πόδι: και τόσο ένστικτώδης ήταν ή αντίδρασή μου στό βλέμμα της, πού μόνο άργότερα κατάλαβα πόσο πιά γρήγορα περπατούσα.

Πέρασα μιά σειρά μπαμπέρικα. Νέοι άντρες, κουρείς, στέκονταν άργόσχολοι μπροστά στήν πόρτα. "Απέναντι, κάτω στό χώμα, ένας άντρας πουλούσε, μέσα από ένα καλάθι, ψητές ακρίδες. Σκέφθηκα τήν περίφημη Πληγή του Φαραώ και άπόρησα πού και οί 'Εβραίοι τρώνε ακρίδες. Σέ ένα, ιδιαίτερα ψηλοτάβανο, δωματίο καθόταν όλαδόν ένας άντρας, μέ τά χαρακτηριστικά και τό χρώμα ενός νέγρου. Φορούσε τό σκουφάκι τών 'Εβραίων και πουλούσε κάρβουνα. Ήταν στοιβαγμένα ψηλά γύρω του: έμοιαζε σάν νά έπρόκειτο νά τόν χτίσουν μέσα στό κάρβουνα και περίμενε τόσο μαστόρους πού θά έκαναν τή δουλειά. Ήταν τόσο άκίνητος, πού στήν αρχή δέν τόν είδα — τελικά τόν πρόσεξα από τά μάτια του, πού έλαμπαν μέσα σ' όλο αυτό τό κάρβουνο.

Δίπλα του ένας μονόφθαλμος πουλούσε λαχανικά. Τό μάτι πού δέν έβλεπε ήταν φοβερά πρησμένο και έμοιαζε μέ άπειλή. "Ο ίδιος άνακάτευε άμήχανα τά λαχανικά του. Τά έσπρωχνε, προσεχτικά, προς τή μία μεριά και μετά, προσεχτικά, τά ξανάσπρωχνε πίσω. "Ένας άλλος καθόταν σταυροπόδι, χάρω, κοντά σέ πέντε ή έξι πέτρες. "Επαιρνε τήν καθεμιά στό χέρι, τή ζύγιζε, τήν παρατηρούσε και τήν κρατούσε λίγο άκόμα ψηλά. Τήν άφηνε κοντά στίς άλλες και ξανάρχιζε μ' αυτές τό ίδιο παιχνίδι. Δέν κοίταξε ούτε μιά φορά ψηλά σέ μένα, παρ' όλο πού είχα στήσει πολύ κοντά του. Ήταν ό μόνος άνθρωπος, σ' όλη τή γειτονιά, πού δέν μέ τίμησε μ' ένα βλέμμα. Οί πέτρες πού ήθελε νά πουλήσει δέν τόν άφηναν σέ ήσυχία και έμοιαζε νά ενδιαφέρεται πιά πολύ γι' αυτές, παρά γιά τούς άγοραστές.

"Ένιωθα πώς όλα φτώχαιναν, όσο βαθύτερα έμπεινα στή Μέλλα. Τά ώραία ύφάσματα και μεταξωτά ήταν πιά πίσω μου. Κανείς δέν έμοιαζε πλούσιος και πριγκιπικός, σάν 'Αβραάμ. Τό παζάρι, κοντά στήν πύλη τής εισόδου, ήταν ένα είδος γειτονιάς πολυτελείας ή πραγματική ζωή, ή ζωή του άπλου λαού, διαδραματιζόταν εδώ. Βρέ-

Οι φωνές του Μαρρακές

Θηκα τώρα σε μία μικρή τετράγωνη πλατεία, πού μου φάνηκε η καρδιά της Μέλλα. Σε μία μακρόστενη βρύση στέκονταν άντρες και γυναίκες ανακατωμένοι. Οι γυναίκες κρατούσαν στάμνες, πού τις γέμιζαν με νερό. Οι άντρες γέμιζαν τα πέτσινα άσκιά τους. Τά γαϊδούρια τους στέκονταν δίπλα τους και περίμεναν νά ποτιστούν. Στη μέση της πλατείας κάθονταν μερικοί μάγειροι. Μερικοί έψηναν κρέατα, άλλοι μικρές τηγανίτες. Είχαν κοντά τους τις οικογένειές τους, γυναίκες και παιδιά. Ήταν σάν νά είχαν μεταφέρει τό νοικοκυριό τους στην πλατεία και κατοικούσαν και μαγειρεύαν εκεί.

Χωριάτες, μέ ρούχα Βερβερίνων, στέκονταν γύρω, μέ ζωντανά κοτόπουλα στά χέρια. Τά κρατούσαν από τά πόδια, πού ήταν δεμένα· τό κεφάλι κρεμόταν πρὸς τά κάτω. "Όταν πλησίαζαν γυναίκες, τέντωναν πρὸς αὐτές τά κοτόπουλα, γιά νά τά πασπαλίσουν. "Η γυναίκα έπαιρνε τό ζωντανό στά χέρια της, χωρίς νά τό αφήσει ὁ Βερβερίνος, χωρίς οὔτε ν' αλλάξει τή θέση του. Τό πίεζε. τό τσίμπανε, τό έπιανε άκριβῶς ὅπου έπρεπε νά εἶναι κρεατωμένο. Κανείς δέν έβγαζε μιλιά, ὅσο κρατούσε ἡ εξέταση, οὔτε ὁ Βερβερίνος — οὔτε ἡ γυναίκα· ἀκόμα και τό ζωῶ έμενε βουβό. Μετά τό άφηνε πάλι, νά κρέμεται από τό χέρι και πήγαινε στόν έπόμενο χωριάτη. Ποτέ δέν άγόραζε κοτόπουλο μία γυναίκα, πρίν νά έχει εξέταση, διεξοδικά, πολλά άλλα.

Γύρω — γύρω στην πλατεία υπήρχαν μαγαζιά· σέ μερικά δούλευαν μαστόροι. Οι σφυριές και τά χτυπήματά τους ήχοῦσαν μέσα στό θόρυβο από τις κουβέντες. Σε μία γωνία της πλατείας ήταν μαζεμένοι πολλοί άντρες και συζητούσαν ξαναμμένοι. Δέν καταλάβαινα τί έλεγαν, αλλά, άν έβγαζες συμπέρασμα από τό ύφος τους, πρέπει νά μιλούσαν γιά τά μεγάλα διεθνή θέματα. Είχαν διαφορετικές άπόψεις και μονομαχοῦσαν μέ επιχειρήματα. Μοῦ φάνηκε πὼς μέ ἡδονή αντιδρούσαν στίς άπόψεις τών άλλων.

Στή μέση της πλατείας στεκόταν ένας γέρος ζητιάνος, ὁ πρῶτος πού είδα ἐδῶ· δέν ήταν Έβραϊός. Μέ τό νόμισμα πού πήρε, στράφηκε άμέσως πρὸς μία από τις μικρές τηγανίτες, πού τοισίριζαν έντονα μέσα στό τηγάνι. "Υπήρχαν αρκετοί πελάτες γύρω στό μάγειρα και ὁ γέρο ζητιάνος έπρεπε νά περιμένει, ὥσπου νά ρθει ἡ σειρά του. "Έκανε, ὅμως, ὑπομονή, ἀκόμα και τόσο κοντά στην εκπλήρωση της επείγουσας ανάγκης του. "Όταν, τελικά, πήρε τήν τηγανίτα του, στήθηκε πάλι στή μέση και τήν έτρωγε μέ ὀρθάνοιχτο στόμα. "Η ὀρεξη του άπλώθηκε σάν σύννεφο άπόλαυσης πάνω από τήν πλατεία. Κανείς δέν τόν πρόσεχε, κι ὅμως ὁ καθέννας άνάσαινε τήν εὐωδιά της άπόλαυσής του. Και μου φάνηκε πὼς ήταν πολύ σημαντικός γιά τή ζωή και τήν εὐημερία της πλατείας — τό τρώγον μνημείο της.

"Αλλά, δέν πιστεύω πὼς ήταν ὁ μόνος στόν ὁποῖο χρωστοῦσα τήν εὐτυχισμένη μαγεία αὐτῆς της πλατείας. "Ενιωθα σάν νά ἤμουν τώρα, πραγματικά, κάπου αλλοῦ — στό τέρμα τοῦ ταξιδιού μου. Δέν ἤθελα πιά νά φύγω από ἐδῶ, πρίν ἑκατοντάδες χρόνια ἤμουν ἐδῶ, αλλά τό είχα ξεχάσει και τώρα μου ξαναγύρισαν ὅλα. Βρήκα νά άνοιγεται αὐτή ἡ πυκνότητα και ἡ ζεστασιά της ζωῆς, πού νιώθω μέσα μου. "Ημουν αὐτή ἡ πλατεία, έτσι πού στεκόμουν ἐκεῖ. Πιστεύω πὼς εἰμαι πάντα αὐτή ἡ πλατεία.

"Ο άποχωρισμός από αὐτή, μου έπεφτε τόσο δύσκολος, πού, κάθε πέντε ἡ δέκα λεπτά, ξαναγυρνοῦσα ἐκεῖ. "Όπου κι άν πήγα παρακάτω, ὅ,τι κι άν έξερεῦνησα ἀκόμα στή Μέλλα, τό διέκοπτα, γιά νά ξαναγυρίσω στή μι-

κρή πλατεία, νά τή διασχίσω, σ' αὐτή ἡ ἐκείνη τήν κατεύθυνση, γιά νά βεβαιωθῶ πὼς ήταν ἀκόμα ἐκεῖ.

Στήν αρχή έστριψα σέ ένα από τά ἡσυχά δρομάκια, ὅπου δέν υπήρχαν μαγαζιά, μόνο κατοικίες. Παντοῦ — στούς τοίχους, κοντά στίς πόρτες, σέ κάποιο ὕψος από τό ἔδαφος — ήταν ζωγραφισμένα μεγάλα χέρια, κάθε δάχτυλο σαφέστατα ίχνογραφημένο — συνήθως μέ μπλε χρώμα: χρησιμεῖουν σάν άμυνα στή βασκανία. "Ηταν τό συνθέστερο σημάδι πού συνάντησα ἐδῶ, και οι άνθρωποι τό βάζουν μέ εὐχαρίστηση ἐκεῖ ὅπου κατοικοῦν. Μέσα από άνοιχτές πόρτες, μπορούσα νά κοιτάω στίς αὐλές. "Ηταν πιό καθαρές από τούς δρόμους· εἰρήνη διαχεόταν από αὐτές πρὸς ἑμένα, πού ἤμουν ἀπέξω. Μέ πολλή χαρά θά έμπαίνα μέσα, αλλά δέν τολμοῦσα, γιατί δέν έβλεπα ανθρώπους. Δέν ἤξερα τί θά μπορούσα νά πῶ άν, ξαφνικά, μέσα σέ ένα τέτοιο σπιτί, συναντοῦσα μία γυναίκα. Τρόμαξα, δυνάμωσε τόσο, πού θά μπορούσα νά τρομάξω κάποιον. "Η ἡσυχία τών σπιτιών, σοῦ μεταδίνονταν σάν ένα είδος προστασίας. "Όμως, δέν έμεινε γιά πολύ ἡ σιωπή. "Ενας λεπτός, ὕψηλός θόρυβος, πού στην αρχή έμοιαζε μέ τριζόνα, δυνάμωσε τόσο, πού άρχισα νά σκέπτομαι ένα πτηνοτροφείο μέ πουλιά. "Τί μπορεί νά εἶναι αὐτό; "Εδῶ δέν μπορεί νά υπάρχει ζωολογικός κήπος, μέ ἑκατοντάδες πουλιά! Παιδιά! "Ενα σχολεῖο!». Σύντομα, δέν είχα καμία ἀμφιβολία· ὁ ἑκκωφαντικός θόρυβος έρχόταν από ένα σχολεῖο.

Μέσα από μία άνοιχτή πύλη κοίταξα σέ μία μεγάλη αὐλή. "Εκεῖ βρίσκονταν περίπου διακόσια μικροσκοπικά παιδάκια, στριμωγμένα σφιχτά ὅλα μαζί. Μερικά έτρεχαν γύρω ἡ έπαιζαν στό χῶμα. Τά περισσότερα, στά θρανία, κρατοῦσαν αλφαβητάρια στό χέρι. Μικρές ὁμάδες, από τρία ἡ τέσσερα, λικνίζονταν ζωηρά μπρὸς — πίσω και άπάγγελαν μέ δυνατές φωνές: «"Άλεφ. Μπέτ. Γκίμελ». Τά μικρά μαῦρα κεφάλια τινάζονταν ρυθμικά πέρα — δῶθε· κάποιος ήταν πάντα, ανάμεσά τους, ὁ πιό φανατικός· οι κινήσεις του, πιό ὀρμητικές· και από τό στόμα του ήχοῦσαν οι φθόγγοι τοῦ έβραϊκοῦ αλφάβητου, σάν μελλοντικός δεκάλογος.

Μπήκα μέσα και προσπαθοῦσα νά ξεδιαλύνω τις δραστηριότητες τώνάμέτρητων αὐτῶν παιδιών. Τά μικρότερα, ανάμεσά τους, έπαιζαν κάτω. "Ενας δάσκαλος στε-

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σουρμελή 2-104 39 ΑΘΗΝΑ
τηλ.: 88.39.951

"Υπεύθυνος σύμφωνα μέ τό Νόμο:
"Ο Πρόεδρος τοῦ Κ.Ι.Σ. "Ιωσήφ Λόβιγγερ
Σουρμελή 2

ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

Οί φωνές του Μαρρακές

κόνταν κοντά τους, πολύ φτωχικά ντυμένοι· στο δεξί του κρατούσε πέτινη λουρίδα, για να δέρνει. Μέ πλησίασε με δουλοπρέπεια. Τό μακρύ του πρόσωπο ήταν επίπεδο και ανέκφραστο· ή νεκρική του άκαμψία έρχόταν σέ έντονη αντίθεση μέ τή ζωντάνια τών παιδιών. "Έδινε τήν εντύπωση πώς δέν θά μπορούσε ποτέ νά τούς επιβληθεί, πώς πληρωνόταν πολύ λίγο γιά κάτι τέτοιο. Ήταν νέος άνθρωπος, όμως, ή δική τους νιότη, τόν έκανε γέρο. Δέ μιλούσε λέξη γαλλικά και δέν περίμενα τίποτα άπ' αυτόν. Ήμουν εύχαριστημένος πού μπορούσα νά στέκομαι εκεί, μέσα στόν έκκωφαντικό θόρυβο, και νά κοιτάω λίγο γύρω. "Όμως, τόν είχα υποτιμήσει. Πίσω από τή νεκρική του άκαμψία, κρυβόταν κάτι σάν ζήλος. Ήθελε νά μου δείξει τί μπορούσαν τά παιδιά του.

Φώναξε ένα μικρό παιδί κοντά του, τού κράτησε μία σελίδα από τό άλφαβητάριο μπροστά στά μάτια — έτσι πού νά μπορώ νά βλέπω κι εγώ — και έδειξε, βιαστικά, τή μία μετά τήν άλλη, έβραϊκές συλλαβές. Πηδούσε από τή μία σειρά στήν άλλη, μπρός και πίσω, γιά νά μή νομίσω πώς τό παιδί τά ήξερε απέξω και τά έλεγε τυφλά, χωρίς νά διαβάζει. Τά μάτια τού μικρού σπινθηροβολούσαν, σάν διάβαζε μεγαλόφωνα: «Λά - λό - μά - νού - σέ - τί - μπά - μπού». Δέν έκανε ούτε ένα λάθος, ούτε ψεύδισε μία φορά. Ήταν τό καμάρι τού δασκάλου του — και διάβαζε όλο και πιό γρήγορα. "Όταν τελείωσε, και ό δάσκαλος τού πήρε τό άλφαβητάρι, τού χάιδεψε τό κεφάλι και τό έπαίνεσα, στά γαλλικά, αλλά αυτό τό κατάλαβε. "Αποσύρθηκε στο θρανίο του και έκανε σάν νά μή μ' έβλεπε, ενώ ήρθε τό επόμενο παιδί στή σειρά, πού ήταν πολύ πιό ντροπαλό και έκανε λάθη. "Ο δάσκαλος τό έδιωξε, μέ μία έλαφριά κατακεφαλιά, και φώναξε ακόμα ένα - δυό άλλα παιδιά. Στή διάρκεια όλης αυτής τής διαδικασίας, δέ μειώθηκε καθόλου ό παταγώδης θόρυβος· οι έβραϊκές συλλαβές έπεφταν σάν σταγόνες βροχής στήν άγριμένη θάλασσα τού σχολείου.

"Άλλα παιδιά ήρθαν, στο μεταξύ, κοντά μου. Μέ παρατηρούσαν μέ περιέργεια, άλλα μέ θράσος, άλλα ντροπαλά κι άλλα φιλάρεσκα. "Ο δάσκαλος, μέ τήν άδιερεύνητη άπόφασή του, έδιωχνε τούς ντροπαλούς, ενώ άφηνε τούς θρασεύς. "Όλα είχαν τό νόημά τους. Ήταν ό φτωχός και θλιβερός κύριος αυτού τού τμήματος τού σχολείου — όταν τελείωσε ή επίδειξη, εξαφανίστηκαν από τό πρόσωπό του και τά λίγα πενιχρά ίχνη ικανοποιημένης ύπερηφάνειας. Εύχαρίστησα μέ πολλή ευγένεια και, γιά νά τόν έξυψώω, λίγο άφ' ύψηλου — σάν νά ήμουν σημαντικός επισκέπτης. "Η ικανοποίησή μου ήταν φανερή· μέ τό λανθασμένο αίσθημα τάκτ, πού μέ άκολουθούσε παντού στή Μέλλα, άποφάσισα νά ξανάρθω τήν άλλη μέρα και νά τού δώσω, τότε, μερικά χρήματα. Κοίταξα γιά λίγο ακόμα τά άγοράκια πού άπάγγελαν· ή ταλάντευσή τους, μπρός - πίσω, μέ είχε σαγηνεύσει — από όλα, αυτό μου άρεσε περισσότερο. Μετά έφυγα, αλλά ό θόρυβος μέ άκολουθήσε γιά πολύ. Μέ πήγε ως τό τέλος τού δρόμου.

Τούτος έδω άρχισε νά ζωντανεύει πάλι, σάν νά οδηγούσε σέ σημαντικό δημόσιο τόπο. Είδα, σέ κάποια άποσταση από μένα, ένα τείχος και μία μεγάλη πύλη. Δέν ήξερα πού οδηγούσε· αλλά όσο πλησίαζα, τόσο πιό συχνά συναντούσα ζητιάνους, πού κάθονταν δεξιά και άριστερά άπ' τό δρόμο. Παραξευεύτηκα, έπειδή δέν είχα δει άκόμα Έβραίους ζητιάνους. "Όταν έφτασα στήν πύλη, είδα δέκα ή δεκαπέντε τέτοιους, σταυροπόδι στή σειρά, άντρες και γυναίκες, κυρίως γέρους ανθρώπους. Στάθη-

Έβραίος τής Τιβεριάδας τού 19ου αιώνας

κα, κάπως, άμήχανος στή μέση τού δρόμου και έκανα πώς μελετούσα τήν πύλη, ενώ στήν πραγματικότητα, παρατηρούσα τά πρόσωπα τών ζητιάνων.

"Ένας νέος άντρας, ήρθε από τό πλάι, κοντά μου, μου έδειξε τό τείχος και είπε: «le cimetiere israelite», και προσφέρθηκε νά μέ οδηγήσει μέσα. Ήταν οι μόνες γαλλικές λέξεις πού ήξερε. Τόν άκολούθησα, βιαστικά, μέσα από τήν πύλη. Ήταν σβέλτος και, άλλωστε, δέν χρειαζόταν λόγια. Βρέθηκα σέ έναν άπίθανα φαλακρό χώρο, δέν φύτρωνε ούτε καλάμι. Οι ταφόπετρες ήταν τόσο χαμηλές, πού σχεδόν δέν τίς έβλεπες. Περπατώντας, σκόνταφτες επάνω τους, σάν νά ήταν συνηθισμένες πέτρες. Τό κοιμητήρι έμοιαζε μέ γιγάντιο σωρό από χαλάσματα. "Ίσως και νά ήταν αρχικά κάτι παρόμοιο και μετά νά άποδόθηκε στο σοβαρότερο προσορισμό του. Τίποτα, σ' αυτό τό χώρο, δέν ύψωνόταν πρós τά πάνω. Οι πέτρες, πού έβλεπες, και τά κόκκαλα, πού φανταζόσουν, όλα κείτονταν. Δέν ήταν εύχάριστο νά πορεύεσαι έδω όρθιος, δέν είχε κανένα νόημα — σέ έκανε μόνο νά νιωθεις γελοιός.

Τά νεκροταφεία, σέ άλλα μέρη τής γής, είναι έτσι φτιαγμένα, πού νά δίνουν χαρά στους ζωντανούς. Ζούνε πολλά όντα μέσα σ' αυτά — φυτά και πουλιά — και ό επισκέπτης, μοναδικός άνθρωπος μέσα σέ τόσους νεκρούς, νιώθει έμψυχωμένος και στυλωμένος. Ή δική του κατά-

Οι φωνές του Μαρρακές

Νυφικό κοστούμι Μαροκινής Έβραιας.

σταση του φαίνεται αξιοζήλευτη. Στις πλάκες διαβάζει ονόματα ατόμων. Έχει επιβιώσει από κάθε έναν από αυτούς. Χωρίς να τό παραδέχεται, κάπου, νιώθει σαν να νίκησε τόν καθένα τους σέ μονομαχία. Σίγουρα νιώθει καί λυπημένος, γιά τóσους πολλούς πού δέν υπάρχουν πιά, αλλά, από τήν άλλη, ό ίδιος είναι ακατάβλητος. Πού αλλού μπορεί νά νιώσει κανείς έτσι γιά τόν έαυτό του; Σέ ποιά πεδίο μάχης του κόσμου θά είχε απομείνει μοναδικός; Στήτός στέκει ανάμεσα σ' όλους πού κείνται. Άλλά, καί τά δέντρα καί οι έπιτύμβιες πλάκες στέκουν όρθιες. Έδω φυτεύθηκαν καί στήθηκαν καί τόν περιβάλλον, σαν ένα είδος κληρονομιάς, πού υπάρχει, γιά νά του άρρέσει.

Όμως, σ' αυτό τό έρημο κοιμητήρι τών Έβραίων, δέν υπάρχει τίποτα. Είναι ή σκέτη αλήθεια, ένα σεληνιακό τοπίο θανάτου. Στόν παρατηρητή είναι βαθύτατα αδιάφορο ποιός κείται πού. Δέ σκύβει καί δέν προσπαθεί νά αποκρυπτογραφήσει. Είναι όλοι εκεί σαν άπορρίμματα καί θά 'θελε κανείς, βιαστικά, σαν τσακάλι, νά περάσει άπό πάνω τους καί νά φύγει. Είναι μιά έρημος από νεκρούς, όπου τίποτα δέ φυτρώνει — ή στερνή, ή άκροτελεία έρημος.

Έβραϊκός γάμος στό Μαρόκο. Έλαιογραφία του Eugène Delacroix, 1839.

Άφου είχα περπατήσει ένα κομμάτι, άκουσα πίσω μου κραυγές. Γύρισα καί σταμάτησα. Καί από τή μέσα μεριά του τείχους, κοντά στήν πύλη, στέκονταν ζητιάνοι. Ήταν γέροι, γενειοφόροι άντρες, μερικοί από αυτούς μέ πατερίτσες, άλλοι τυφλοί. Παραξευεύτηκα πού δέν τούς είχα προσέξει πρίν. Έπειδή ό οδηγός μου ήταν τόσο βιαστικός, ή απόσταση, ανάμεσα σ' αυτούς καί σέ μένα, έφτανε σίγουρα τά εκατό βήματα. Δίστασα νά ξαναδιασχίσω αυτό τό κομμάτι έρημιά, πρίν ακόμα εισδύσω βαθύτερα. Άλλά, αυτοί δέ δίστασαν. Τρεις από δαύτους άποσπάστηκαν από τήν ομάδα, στό τείχος, καί έρχονταν κουτσαίνοντας, μέ μεγάλη βιασύνη, πρός τό μέρος μου. Ό πρώτος από αυτούς ήταν ένας βαρύς άντρας μέ φαρδείς ώμους καί επιβλητική γενειάδα. Ήταν μονοπόδαρος καί έκτινάσσονταν μέ όρμη πρός τά μπρός, πάνω στίς πατερίτσες του. Σύντομα πήρε τό κεφάλι από τούς άλλους. Οι χαμηλές ταφόπετρες δέν ήταν γι' αυτόν εμπόδια, οι πατερίτσες του άκουμπούσαν τή γή, πάντα, στό σωστό μέρος καί δέ γλιστρούσαν στίς πέτρες. Σάν άπειλητικό γέρικο ζωό, έρχόταν, έφορμώντας καταπάνω μου. Στό πρόσωπό του, πού γρήγορα πλησίαζε, δέν υπήρχε τίποτα πού νά κινεί τόν οίκτο. Ή έκφρασή του — όπως καί όλης τής μορφής του — ήταν μία μοναδική, βίαιη, άπαίτηση: «Ζώ! Δώσε μου!».

Είχα τό άνεξήγητο συναίσθημα, πώς ήθελε νά μέ συντρίψει μέ τό βάρος του. Μέ φόβιζε. Ό οδηγός μου, ένας μικρόσωμος, αδύνατος, άνθρωπος, πού είχε τίς κινήσεις σαύρας, μέ τράβηξε άπότομα μπροστά, πρίν ό άλλος μέ προφτάσει. Δέν ήθελε νά δώσω στους ζητιάνους, καί τούς φώναξε κάτι στά άραβικά. Ό βαρύς, μέ τίς πατερίτσες, προσπάθησε νά μάς ακολουθήσει, αλλά, όταν είδε πώς είμασταν πιό γρήγοροι, έγκατέλειψε τήν προσπάθεια καί στάθηκε. Τόν άκουγα ακόμα, γι' άρκετή ώρα, νά βρίζει θυμωμένος, καί οι φωνές τών άλλων, πού είχαν μείνει πίσω του, ένώνονταν μέ τή δική του, σέ ένα χορικό όργη.

Ενωίθα ξαλαφρωμένος πού τούς ξεφύγα, αλλά ντρεπόμουν κιόλας πού είχα μάταια ξυπνήσει τίς προσδοκίες τους. Ή επίθεση του μονοπόδαρου γέροου δέν είχε αποκρουσθεί από τίς πέτρες — πού κι αυτός καί οι πατερίτσες του τίς γνώριζαν καλά — αλλά από τή σβελλάδα του οδηγού μου. Ή νίκη, σ' αυτό τόν άνισο άγώνα δρόμου, δέν ήταν γιά νά τήν περηφανευτείς. Ήθελα νά μάθω κάτι γιά τό φτωχό μάς αντίπαλο καί στράφηκα, μέ έρωτήσεις, πρός τόν οδηγό μου. Δέν κατάλαβε λέξη. Αντί γιά άπάντηση, ένα χαζό χαμόγελο άπλώθηκε στό πρόσωπό του. Μαζί, έλεγε: «Ουί» καί ξανά πάλι: «Ουί». Δέν ήξερα πού μέ οδηγούσε. Άλλά, ή έρημος, μετά τήν έμπειρία μέ τό γέροντα, δέν ήταν πιά τόσο έρημη. Ήταν ό νόμιμος κάτοικός της, ένας άγροφύλακας τών φαλακρών λίθων, τών έρειπίων καί τών άόρατων όστών.

Όμως, είχα υπερτιμήσει τή σημασία του. Γιατί, δέν πέρασε πολλή ώρα, καί συνάντησα ένα όλόκληρο πληθος πού κατοικούσε έδω. Πίσω από ένα μικρό ύψωμα στρίψαμε, σέ μία γούβα, καί βρεθήκαμε ξαφνικά μπροστά σέ μία μικροσκοπική συναγωγή. Έξω, σέ ένα ήμικύκλιο, είχαν έγκατασταθεί καμιά πενηνταριά ζητιάνοι, άντρες καί γυναίκες ανάκατα, βαρεμένοι μέ κάθε άναπηρία κάτω από τόν ήλιο, σαν μία φυλή, όπου υπερετρούσαν οι προχωρημένες ηλικίες. Είχαν ξαπλώσει στό χάμα, σέ πολύχρωμες ομάδες, καί τώρα άρχισαν, προοδευτικά, όχι πολύ βιαστικά, νά κινούνται. Ξεκίνησαν νά μουρμουρίζουν εύχές καί νά τεντώνουν τά χέρια. Όμως, δέν ήρ-

Οί φωνές του Μαρρακές

θαν πολύ κοντά μου, πρίν πατήσω τό κατώφλι τής συναγωγής.

Βρέθηκα νά κοιτάω σέ ένα, πολύ μικρό, μακρόστενο χώρο, όπου έκαιγαν εκατοντάδες φτιλίες. Ήταν χωμένα σέ χαμηλούς, γυάλινους, κυλινδρικούς καί κολυμπούσαν σέ λάδι. Τά περισσότερα ήταν άπλωμένα πάνω σέ τραπέζια, μέ συνηθισμένο ύφος — καί τά έβλεπε, από ψηλά, σάν βιβλίο πού τό διαβάσεις. Λιγότερα κρέμονταν από τό ταβάνι, σέ μεγαλύτερα δοχεία. Στήν κάθε πλευρά του χώρου στεκόταν ένας άντρας, πού προφανώς άποστολή του ήταν νά κάνει προσευχές. Στά τραπέζια, κοντά τους, ύπρχαν μερικά νομίσματα.

Δίστασα, στό κατώφλι, έπειδή δέν είχα μαζί μου κάλυμμα κεφαλής. Ο οδηγός έβγαλε τό μαύρο σκουφάκι του από τό κεφάλι καί μου τό έδωσε. Τό φόρεσα, όχι χωρίς άμνηχανία, γιατί ήταν φοβερά βρώμικο. Οί προσευχητές μου έκαναν νόημα καί προχώρησα μέσα στό κερί. Δέν μέ πήραν γιά Έβραίο καί δέν έκανα προσευχή. Ο οδηγός έδειξε τά νομίσματα καί κατάλαβα τί έπρεπε νά κάνω τώρα. Έμεινα μόνο έλάχιστο χρόνο. Ένωθα φόβο, μπροστά σ' αυτό τό μικρό χώρο, μέσα στήν έρημο, πού ήταν γεμάτος κεριά, πού ήταν φτιαγμένος από κεριά. Έκπορεύονταν από αυτά μία ήρεμη χαρά, σάν τίποτα νά μην είχε τελειώσει όριστικά, όσο θά έκαιγαν. Ίσως, ήταν αυτές οι τρυφερές φλόγες, τό μόνο πού είχε άπομεινεί από τούς νεκρούς. Έξω, όμως, ένιωθε κανείς κοντινή τήν παθιασμένη ζωή των ζητιάνων.

Βρέθηκα, πάλι, ανάμεσά τους καί τώρα άρχισαν πραγματικά νά κινούνται. Συνωστίζονται, επάνω μου από όλες τίς πλευρές, σάν νά μπορούσα έγώ μόνο νά αντίληφθώ τή δική τους άναπνοή, καί μου τήν έξηγουσαν σάν σέ περίτεχνο, αλλά πολύ βίαιο, χορό. Έπιαναν τό γόνατό μου καί φιλούσαν τό σακάκι μου. Εύλογούσαν, έτσι

μου φάνηκε, κάθε σημείο του σώματός μου. Ήταν σάν νά μεταμορφώθηκε ένα πλήθος από ανθρώπους, μέ στόματα καί μάτια, μέ χέρια καί πόδια, μέ κουρέλια καί πατερίτσες, μέ όλα όσα είχαν, από τά όποία άπαρτίζονταν, σέ ένα προσεύχεσθαι. Τρόμαξα, αλλά δέν μπορώ νά άρνηθώ πώς καί έγώ είχα πολύ συγκινηθεί καί πώς όλος ό τρόμος γρήγορα χάθηκε μέσα στή συγκίνηση. Ποτέ δέν μου είχαν έρθει, σωματικά, άνθρωποι τόσο κοντά. Ξέχασα τή βρωμιά τους, μου ήταν αδιάφορη, δέν σκεπτόμουν τίς ψείρες. Ένωθα πόσο σαγηνευτικό μπορεί νά είναι γιά τόν άνθρωπο νά αφήσει νά τόν διαμελίσουν ζωντανό. Αυτό τό φοβερό μέτρο λατρείας μοιάζει νά άξίζει τή θυσία του — καί πώς, τότε, νά μη θεμελιώνει θαύματα.

Άλλά, ό οδηγός μου φρόντισε νά μη μείνω στό χέρι των ζητιάνων. Οί δικές του άπαιτήσεις ήταν αρχαιότερες καί δέν είχαν ακόμα ίκανοποιηθεί. Δέν είχα άρκετά ψιλά γιά όλους. Έδιωξε, μέ βίαιες επιπλήξεις καί κραυγές, τούς άκόρεστους καί μέ τράβηξε από τό χέρι. Άφου άφήσαμε πίσω τή συναγωγή, είπε, μέ τό χαζό χαμόγελό του, τρεις φορές, «ουί», παρ' όλο πού δέν τόν είχα ρωτήσει τίποτα. Παίρνοντας τόν ίδιο δρόμο πίσω, δέν έμοιαζε πιά ό τόπος, ίδιος, σωρός χαλάσματα. Ήξερα τώρα, πού είχε συγκεντρωθεί ή ζωή καί τό φώς του. Ο γέρος άντρας, πίσω από τήν πύλη, πού είχε κάνει μέ τόση ένεργητικότητα τόν άγώνα δρόμου, πάνω στίς πατερίτσες του, μέ κοίταζε σκοτεινός, αλλά έμεινε βουβός καί κράτησε τή βρισιά του γιά τόν έαυτό του. Βγήκα από τήν πύλη του νεκροταφείου καί ό οδηγός μου εξαφανίστηκε γρήγορα, όπως είχε έμφανισθεί — καί στό ίδιο μέρος. Είναι πιθανό νά ζούσε σέ μία ρωγμή του τείχους, από τήν όποία σπάνια θά έβγαίνει. Έξαφανίστηκε, όχι χωρίς νά άποδεχθεί αυτά πού δικαιωματικά του άνήκαν — καί γιά άποχαιρετισμό, είπε «ουί».

Έπιστολές στα "Χρονικά"

● Ο τακτικός άλληλογράφος κ. Χ. Χουρζαμάνης, Άθήνα, μάς γράψε μερικές από τίς άναμνήσεις του γιά διαφόρους Έβραίους, τούς όποιους είχε συναναστραφεί μέ τήν ιδιότητα του τραπεζικού υπάλληλου.

«Στήν Κατοχή έβλεπα πολλούς Έβραίους μέ χριστιανικά όνόματα. Μιά μέρα έξω από τήν Παλαιά Βουλή μέ συναντά ό Μοντιάνου, υπάλληλος καπνεμπορικής στήν Καβάλα καί μου παραπονήθηκε γιατί δέν τόν χαιρετίσα πού βρεθήκαμε πλάι - πλάι. «Πώς σάς λένε, κύριε», τόν ρώτησα. «Γεώργιος Καμπάς», μου άπάντησε καί γελάσαμε.

Τζόιντ: «Έδωσε έντολή στην Τράπεζα της Έλλάδος νά πληρώσει 50.000, στόν Πέππο Μπενόγλου μέ αντίγραφο. Ή ταυτότητα του Μπενόγλου έγραφε τό πραγματικό του όνομα Ίωσήφ. Δημιουργήθηκε λοιπόν ζήτημα είσπραξης. Του λέγω: «Πές στους Άμερικανούς νά τό γράψουν Ίωσήφ». Άδύνατο, μου λέγει, τό κεφάλι τους νά κόψεις δέν τούς πείθεις ότι είναι τό αυτό. Του λέγω τότε: «Άσε νά κάνουμε μία άπόπειρα καί ότι βρέξει».

Μέ τό αντίγραφο στό χέρι περνώ μέσα στίς ύπηρεσίες βρίσκω τόν άρμόδιο του συστήνω τόν Μπενόγλου. Ύπογράφει τίς άποδείξεις, ζητώ τήν ταυτότητά του, τήν κρα-

τώ έγώ, καί ό υπάλληλος γράφει τά στοιχεία, πάντοτε στό δικά μου τά χέρια ή ταυτότητα.

Έπιστρέφω τήν ταυτότητα στόν Μπενόγλου. Χειραψίες, τά χάρω πολύ, καί φεύγουμε, καί αφήνουμε τόν είσπράκτορα πού τόν είχαμε μαζί μας νά κάνει τήν κατάθεση. Φυσικά έδόθησαν καί άλλες έντολές, έγινε ή γνωριμία, καί έτσι γιά τήν είσπραξη δέν χρειαζόταν πιά χρήση ταυτότητας.

Τά ποσά τά μοιράζαμε σ' αυτούς πού επέστρεφαν από τά στρατόπεδα, μέ έπιταγές τής Τζόιντ, ή διαταγή δικαιούχου μέ αριθμό τατουάζ στό δεξί χέρι ή καί άριστερό, καί δρ. 400 - 500 τό άτομο.

Πρόσκοποι: Οί πρώτοι Έβραίοι πρόσκοποι είχαν γραφείο στήν όδό Κριεζώτου, κάτω από τό σπίτι του Ά. Έμπερτ, άστυνομικού διευθυντού όπως μου τό είχαν πεί. Άπό τήν Τράπεζα τούς δώσαμε ένα κουμπαρά όπου κάθε φορά 350 - 400δρχ., πού μάζεuan έκαμαν κατάθεση καί είχαν μαζέψει περίπου δρχ. 4000. Ένα πρωί ό Γκιβερούλ Ντετσάβες μέ δύο άλλους απέσυραν τά χρήματα. «Γιατί, βρέ παιδιά, θά τά φάτε», τούς είπα. «Διέρρηξαν τά γραφεία καί μάς κλέψαν τήν γραφομηχανή, θά τήν αντικαταστήσουμε», μου άπάντησαν.

